کوردستانی عێراق و
شۆڕشەکانی شێخ مەحمود[1]

کۆبونەوەمان لە ماڵی عەزمی بەگی بابان

[1] **سەرەتای بەرگی دوەم بەشی دوەم:**
لە سەرەتای بەشی پێشوی ئەم یادداشتەدا وتبوم: لەوەدا شکم نیە، کە "ئیدن" بەر شەپازلەی زەمان ئەکەوێ‌و هۆشی دێتەوە بە بەرا. ئیمڕۆ کە بەشی چوارەمی (بەشی دوەمی بەرگی دوەم) یادداشت ئەخەمە ژێر چاپەوە، لەم وێنە کاریکاتۆریە باشترم بە بیرا نەهات کە بیکەم بە سەرەتا، سەرەتایەك کە پێویستی بە توێ (شەرح) کردن‌و درێژەپێدان نیە. سەرەتایەکی بێ زمان‌و بێدەنگ، بەڵام پڕ مانا و عیبرەت بەخش! تەنیا ئەوەندە هەیە کە باوەڕ ناکەم ببێتە هۆی کپکردنی دەنگی ئەوانەی کە ئینگلیز بە نەبەزو بە خوای سیاسەت! دائەنێن!..

١/١٧/٤٩٦

بستان الخس

رەفیق حیلمی

بەغدا ١٩٥٧/١/١٥

نامەی کراوە بۆ هەندێ لە ڕەخنەگرە بەڕێزەکان:

١-لە بەشی یەکەمی بەرگی دوەما هاتنە خوارەوەی سوڵتان وەحیدەدینی عوسمانی بە ١٩٤٢ دانراوە. دیارە کە ئەمە هەڵەیە، بەڵام لە کاتی ڕاستکردنەوەی چەوتەکانا بەرچاوم نەکەوتوە. دوایی مامۆستا سەجادی بەرچاوی خستم‌و فەرموی ئەبێ ١٩٢٤ بێ. من سوپاسی تێوردبونەوەکەی ئەکەم. بەڵام وەکو مامۆستاش فەرموی ڕاستەکەی ٩٢٤ نیە ٩٢٢ە.

٢-لە بەشی دوەمی بەرگی یەکەما ئەو زابتەی لە شەڕی (گۆیژە)دا کوژرابو بە ڕەشید عاسی خان م دانابو. دوایی کاك عارف سەعید (ڕەئیس عارف یا عارفەسور)، کە خۆی لەو شەڕەدا بوە، پێی وتم کە ڕەشیدی عاسیە خان نەبو، حسەینی حاجی مەلا محەمەدی عەتار بو، من لە کاتی ئەم شەڕەدا لە ڕەواندز بوم‌و ئەم باسەم چۆن پێ گەیشتبێ وام نوسیوە. ئنجا چونکە مەبەس نوسینەوەی مێژو نیە نوسینەوەی یادداشتە لەم جۆرە شتانەدا کە نرخێکی ئەوتۆی نیە ئەوەندە قوڵم نەخوێندۆتەوەو نەمکۆڵیوەتەوە. لەگەڵ ئەوەشا بڕیارم دابو بە ڕاستکردنەوەی ئەم هەڵەیە. وا ئێستە لە کەرکوکەوە نامەیەکیشم لە ڕەئیس کاك ئەحمەد فەهمی جوانڕۆییەوە بۆ هاتوەو ئەویش ئەڵێ لە دەربەندی بازیان، لە شەڕەکەی شێخ مەحمودا (ڕەحمەتی خوای لێبێ)، خۆی لەوێ بوەو ڕەشیدی عاسیە خان، لە بەردەمی ئەوا (لە بەردەمی ئەحمەد فەهمی)دا کوژراوە[1]. کەوابو حسەینی مەلا محەمەد لە شەڕی گۆیژەو ڕەشیدی عاسیە خان لە شەڕی دەربەندا کوژراون. سوپاسی کاك عارف‌و کاك فەهمی ئەکەین کە ئەمەیان بۆ ڕاست کردینەوە.

رەفیق حیلمی

ڕۆژی دوایی نانی نیوەڕۆمان لە ماڵی عەزمی بەگی باباندا بۆ کرابو. عەزمی بەگی خوالێخۆشبو هەرچەند یەکێك بو لە ئەندامە بەڕێزەکانی کۆمەڵەو زۆر خاوەن عەزمو جێی متمانە بو، دیسانەوەو لەسەر تکای خۆی نەخرابوە ناو دەستەی ئەو ئەندامانەوە کە کۆمەڵەیان ئەبرد بەڕێوە. بەڵام لە هەمو کاتێکا پرسی پێئەکراو لە بیروباوەڕو تەگبیرو ڕای کەڵکمان وەرئەگرتو ئەویش لەم لایەنەوە دریغی نەئەکردو بە گیانو بە دڵ لە یارمەتی دوا نەئەکەوت. هەر ئەو ڕۆژە لە ماڵی عەزمی بەگ بڕیارمان دا کە لە حەمدی بەگ نزیك بکەوینەوەو بە ناوی کۆمەڵەوە نامەیەکی بۆ بنوسین. لەم نامەیەدا ئەمانوت: کۆمەڵەی سەربەخۆیی (استقلال) لەبەرئەوە کە جەنابتان بە ئەمیرێکی کورد ئەزانێو لەم ڕۆژەدا یەکێکی لە ئێوە باشتری بە بیرا نەهاتوە کە خۆی لێ نزیك بخاتەوەو جێگەی سەرۆکی فەخری پێ ببەخشرێ، بڕیار درا کە تکاتان لێ بکا ئەم سەرۆکیە قبوڵ بفەرمونو لە حاڵێکا هاتو قبوڵتان فەرمو، داواتان لێ ئەکا کە لە بارەی حقوقی کوردەوە بکەونە کارەوەو بە تایبەتی بیری نوێنەری بەریتانیا لە بەغدا بخەنەوە کە سەرکەوتنی سیاسەتی بەریتانیا لە عێراقاو بە تایبەتی لە کوردستانا بۆ ئیمڕۆ بەسراوە بە ئاوڕدانەوەیان لە کوردو بە دامەزراندنی حکومەتی کوردستانەوە. بەرامبەر بەمە کە حەمدی بەگ ئەم ئەرکە سیاسیە بگرێتە سەر شانیو لە ڕێی خزمەتی کوردا ئەم هەنگاوە باوێژێت، دەستەی بەڕێوەبەری (هەیئەی ئیدارە) کۆمەڵە ئەچوە ژێر پەیمانی ڕێکەوتن لەگەڵ حەمدی بەگداو بەڵێنی ئەدایە کە پەیوەندی تەواوی لەگەڵدا پەیا بکاو بۆ دانانی بەرنامەیەك کە ڕەوشتی سیاسی کۆمەڵەو حەمدی بەگ یەك بخا بە جۆرێ کە ئەو بیەوێتو لە جێگەیەکا کە خۆی بە باشی بزانێت ئامادەیە کە بە ناوی کۆمەڵەوە نوێنەرێ بنێرێتو گفتوگۆی لەگەڵدا بکا..

جگە لەمە هەر لە نامەکەدا ئەوەشی بۆ نوسرا، کە ئەگەر بێتو حکومەتی ئینگلیز لەمە زیاتر گوێ لە هاواری قەومی کورد بئاخنێو چاوی لە هەواڵی کوردستان بنوقێنێ. دور نیە کە بە هۆی پڕوپاگەندەی ئوزدەمیرو تورکەکانی

ڕەواندزەوە ناڕەزایی بەشی زۆربەی خەڵق لە ئیدارەی ئینگلیز شۆڕشی دوەمی کورد دەسپێبکاو جێی شك نیە کوردەکانی عێراق کە کەوتونەتە بەینی دو شۆڕشەوە، شۆڕشی مستەفا کەمال‌و شۆڕشی عێراق، بە هۆی پڕوپاگەندەی بەهێزی ئوزدەمیرو ناحەزەکانی ئینگلیز لەناو کوردو عەرەبا لەوانەن کە زۆر بە ئاسانی و بەبێ ئەرك هەڵسنە سەرپێ‌و بە زۆری چەك حەقی شەرعی قەومی خۆیان دەسبخەن!..

لێرەدا بۆ تێگەیاندنی خوێنەرە بەڕێزەکان لە ماوەی تێگەیشتن‌و جۆری لێکدانەوەی هەندێ کەس قسەیەکی خۆشتان بۆ بگێڕمەوە: ئێمە لە هەمو گفتوگۆیەك بوبوینەوەو نامەکەشمان نوسیبو کە لە ناکاوا یەکێك لەوانە کە لەگەڵ کۆمەڵەدا پەیوەستیەکی کەمی هەبو، کردی بە ژورا. ئەوەندەی ئەزانی کە بۆ باسی کوردایەتی کۆبوینەوە. بە هەناسەی سواریا دیار بو کە بە هەڵەداوان هاتبو. بە پەلەپەل‌و پچڕ پچڕ قسەکانی ئەکرد. وتی تکاتان لێ ئەکەم کارێکی وا مەکەن بۆ سبەی ڕۆژ خراپەی لێ پەیا بێ. چونکە ئاگاتان لە دونیا نیە لەوانەن خۆتان بە قەڵبەیەکا بدەن! ئەمەی وت‌و لە گیرفانی ژمارەیەکی لە "ڕۆژنامەی نەجمە"[٢] دەرهێنا. ئنجا ئەموستی نایە سەر باسێك لە ڕۆژنامەکەداو وتی فەرمو بیخوێننەوە! دەستەیەکی ٥٠ نەفەری عەسکەری تورك هاتونە (سەقز) بۆ کڕینی دەغڵ بۆ لەشکری خۆیان لە تورکیا.. ئەمە باسەکە بو جەنابی میر ئەم باسە گرنگەی لە ڕۆژنامەی نەجمەدا خوێندبوەوە بۆیە هەناسەی سوار ببو. بە هەڵەداوان خۆی کردبو لە ژورا کە ئەمە بە ئێمە بڵێت. و لە هەواڵی دونیامان ئاگادار بکا. بەڵی بۆیە هاتبو کە بزانین ئەوا تورك سەرەتایان گەیشتوەتە سەقزو زۆریان نەماوە بگەنە لای ئێمەش. لەبەرئەوە ئەبێ ئیتر باسی کوردو کوردستان بخەینە لاوەو چاو ببڕینە ڕێ، کە تورکەکان نزیك کەوتنەوە بچین بە پیریانەوە!!..

هەر جەنابی میر! لەم فیکرەدا نەبو. بەڵکو لە کاتێکا کە ئێمە خەریکی دامەزراندنی "کۆمەڵەی سەربەخۆیی کوردستان" بوین، هەندێ کەس، تەنانەت

[٢] نەجمە جەریدەیەکی تورکی بو کە لەو دەورەدا لە کەرکوك دەرئەچو.

زۆریش لەوانە کە لە پێشا زابتی تورك بون، بەشێك لە موچەخۆرەکانی میری (مەئمور) دەوری عوسمانی، پڕوپاگەندەیان دەربارەی ئێمە ئەکردو تەقەلایان بۆ تورك ئەدا. لەمانە هەندێکیشیان ڕاستەوڕاستو یا بە هۆی دەسوپێوەندو کەسوکاریانەوە لە بەینی سلێمانیو ڕەواندز، ڕێگەی هاتوچۆیان گرتبوە بەرو دەنگوباسی شارەکانیان بە ئوزدەمیر ئەگەیاندو هەر ئەم جۆرە کەسانە دوابەدوا بەرنامەی بە تورکی نوسراوی ڕاسپێریەکانو تەعلیماتی تایبەتی ئوزدەمیریان ئەهێنایە سلێمانیو ڕانیەو کۆیەو هەولێرو کەرکوكو بڵاویان ئەکردەوە..

ئەم تەعلیماتە بە تورکی لە چاپدراوانەی ئوزدەمیر بە لای تورك دۆستەکانەوە لەگەڵ ئایەتو حەدیسدا چەپی نەبو. ئنجا میر! یەکێك بو لەوانە. لەگەڵ ئەمەشا چونکە لە سەرێکەوە بۆرە خزمایەتییەکی لەگەڵ عەزمی بەگی خوالێخۆش بو و پەیوەستییەکی تایبەتی لەگەڵ هەندێ لە هاوڕێکانی هەبو، بە بیری ئەوەش کە لە تورکدۆستەکان دوربخرێتەوەو وردەوردە بەلای کوردایەتی ڕاستەوڕاست پاڵپێوەبنرێت جارێ هەر بە ناو کرابو بە ئەندام. بەڵام ئەو خۆی ئەوەندە مەیلی ئەمەی نەئەنواندو زۆر لە کۆمەڵە نزیك نەئەکەوتەوە. لەبەرئەمە کۆمەڵەش لە کاروباری نهێنیا ئاگاداری نەئەکرد.

تەنانەت بۆ کۆبونەوەکانی گشتی کۆمەڵەش نەئەهاتو پرسی پێ نەئەکرا. لەبەرئەمە مەبەس لە کۆبونەوەکەی ئەو ڕۆژەمان چیە نەیزانیو بێ ئەوە ئاگادار بکرێ نامەکە بۆ شەو بە ئەندامێکی کۆمەڵەدا بۆ حەمدی بەگ ڕەوانە کرایە بەغدا..

* * *

٥٣
هاتنی حەمدی بەگ بۆ سلێمانی

زۆری پێنەچو بیستمان کە حەمدی بەگ بە ناوی گەڕانەوە دێتە سلێمانی. وەکو هیوامان لیٚ ئەکرد وا دەرنەچو و بە تایبەتی ئێمەی ئاگادار نەکرد. تەنانەت وەڵامی نامەکەشی بۆ نەنوسینەوە. بەمەدا بۆمان دەرکەوت کە هاتە سلێمانی ناتوانین بەو جۆرە کە پێویستە نزیکی بکەینەوە. وا دیاربو کە ئینگلیزەکان بەرنامەیان بۆ دانابو و ماوەیەیان نەئەدا بە دڵی خۆی بچێت بەڕێوەو یا لەوانە نزیك بکەوێتەوە کە متمانەیان پیٚ ئەکا. لەبەرئەمە کە هاتە سلێمانی نەچوە ماڵی عەزمی بەگی خزمی. بە تەگیری مێجەر سۆنی حاکمی سیاسی کرا بە میوانی ماڵی ئەوڕەحمان ئاغای ئەحمەد پاشا. مەبەسیش ئەوڕەحمان ئاغا نەبو. لە ڕاستیا خرابوە ژێر چاودێری ڕەزا بەگی زاوای ئەوڕەحمان ئاغاوە کە لەو ڕۆژەدا حاکمی شاری سلێمانی و نزیکترین متمانەپێکراوی سۆن بو. لەبەرئەمە ئەوانەی ئەچونە لای حەمدی بەگ تەنیا خۆش و چلۆنییان لەگەڵ ئەکرد. وەکو میوانێکی ڕەسمی بێئەوەی لەگەڵی بکەونە گفتوگۆو باس و هەواڵێکەوە ئەهاتنە دەرەوە. ئەم حاڵە زۆر جێگەی داخی من و هاوڕێکانم بو. لەگەڵ ئەوەشا بە ناچاری لەگەڵ یەك دو کەسی ترا چوم و سەرم لیٚ دا. بە ڕموزو ئیشارەت ویستی ئەوەمان تیٚ بگەیەنێت کە دەسبەسەرەو کەوتۆتە داوەوە. بەڵام من بەمە دڵم ئاوی نەئەخواردەوە. چاوەڕیٚ بوم کە ئیشارەتێکی کۆبونەوە بکا. وا پیشان بدا کە ئەیەوێت چاوی بە ئێمە بکەوێت. زۆر بە داخەوە ئەڵێم کە هیچی دیار نەبو. بە ڕادەیەك کە باوەڕم نەئەکرد بەرامبەر بە حەمدی بەگی بابان دانیشتبم. ئنجا بیرم لەو ڕەنج و ئەرکە زۆرە کردەوە کە هیوایەکی گەورەم بە ئەنجامی هەبو. تێگەیشتین کە مێجەر سۆن دەسی خۆی وەشاندوەو لە پێشەوە کاری بە مەرامی خۆی ڕێکخستوە.

واتە لەگەڵ مەندوبی سامییا لەسەر ئەوە ڕێکەوتوە کە حەمدی بەگ لە سلێمانی بەبیٚ ئیشارەتی سۆن نابیٚ پەنجە بە ئاوا بکا. حەمدی بەگ بەهەر

مەبەسێك هەیە لە پێشەوە ویستی لەم ئیمتیحانە گرنگەدا سەرکەوێت و نقەی لە خۆی بڕی. بەڵام لەگەڵ ئەمەشا وەکو لە پێشا وتبومان لە ئەنجاما هەر نەیبردە سەرو لە ئیمتیحانا دەرنەچو. سۆن هەر لە ڕۆژی یەکەمەوە حەمدی بەگی بە دڵا نەچوبو. فیزی زلی ئەو لەگەڵ شەخسیەتی حەمدی بەگ یەکی نەئەگرتەوەو ڕێنەئەکەوت. چونکە حەمدی بەگ چەند بە ئەدەب بو ئەوەندەش نرخی خۆی ئەزانی و لەوانە نەبو بە چاوی بچوك تەماشای بکرێت. سۆنیش لە هەمو شتێ زیاتر قینی لەمە ئەبۆوە.

شکی تیا نیە کە حەمدی بەگ لەسەر ئیشارەی مەندوبی سامی لە بەغداوە هاتبوە سلێمانی. خەڵات و بەراتیشی لەگەڵ خۆی هانیبو. بە چەشنی ئەمیرێك ئەم خەڵات و بەراتە کە ئەیانوت سەعات و دوربین و دەمانچەو هەندێ شتی بە نرخی ترە بەسەر هەندێ لە ڕەئیس عەشیرەتەکان و پیاوانی ناودارا کە بێگوکان هەمویان لە دۆستەکانی حکومەت و متمانەپێکراوەکانی سۆن بون، بەش کرا. لەم گەشتەی حەمدی بەگدا ئەوەی کە جێی وتن بێ گەشتەکەی لای بەکر ئاغای سەلیم ئاغا، ڕەئیسی بەناوبانگی عەشیرەتی پشدەر بو. حەمدی بەگ لەم گەشتەدا یەکێك لە زابتە کوردەکانی خزمی واتە نوری بەگی حەمەد بەگی بابانی لەگەڵ خۆی بردبو. بابەکراغا لە ڕەئیسە دەسەڵاتدارەکانی پشدەرو لە کاروبارو سیاسەتی عەشایەرییا لەوانە ئەژمێرێت کە ئەزانن چۆن ئەجوڵێنەوە. لەگەڵ عەباس ئاغای مەحوداغای ئامۆزایا کە لەناو ڕەئیسەکانی پشدەرا یەکێك بو لە دۆستەکانی هاوپەیمانی شێخ مەحمود، ناکۆکی و ساردیەکی ڕواڵەت هەبو. بەڵام لەسەر ڕەوشتی عەشایری پشدەر، ئەم ساردیە قەت نەئەبوە هۆی ئەوە کە یەکێکیان لە ڕوی ئەوی تریانا بوەستێ. بە تایبەتی بابەکراغا لەگەڵ ئەمەشا کە تا ئیمڕۆ لایەنی ئینگلیزی بەرنەداوە لە ڕوی زرنگی و دانایی و فامیدەیی خۆیەوە لە چاو هەمو ڕەئیسەکانا و عەباس ئاغاشا مەقامی برا گەورەیی ڕاگرتوەو بە چاوێکی بەڕێزەوە تەماشای کراوە.. ئەوەش ئەبێ بزانین کە زۆر لە سەرەك عەشیرەتەکان و خانەوادە ناودارەکان لەناو خۆیانا و لە ژێرەوە لەسەر ئەوە ڕێ ئەکەون کە لە

عاست حکومەتا بن بە دو بەشەوە" واتە کە هەندێکیان لە حکومەت هەڵگەڕانەوە، هەندێکی تریان لە حکومەت نزیك ئەکەونەوە ولایەتی حکومەت ئەگرن و بەمجۆرە عەشیرەت و خانەوادەکەیان لە کاتی سەرکەوتنی حکومەتا لە شەڕو زیان ئەپارێزن. ئەم ڕەوشت و سیاسەتە لەناو هەمو عەشایرو خانەوادەکانا بینراوەو ئەبینرێت. تەنانەت شێخ قادری حەفیدیش برای شێخ مەحمود لە دوای هەندێ تەجروبە لەسەر ئەم دەستورە ئەڕۆیشت. ئەیویست کە ناحەزەکانی شێخ مەحمود بە دۆستی خۆیانی بزانن و بەمجۆرە خراپەو شەڕەیان بۆ برا گەورەکەی کەم بکاتەوەو لە کاتی تەنگانەدا بتوانێت بە کەڵکێکی بێت..

حەمدی بەگ لە گەشتی هەرێمی سلێمانی -شکی تیا نیە- کە بە دڵی خۆی نەگەڕایەوە. لە ترسی خەفیەکانی سۆن لە "کۆمەڵەی سەربەخۆیی کوردستان" نزیك نەکەوتەوەو وای زانیبو کە سۆن بەمە دڵنیا ئەبێ و لێی ئەگەڕێ. بەڵام سۆن وا بە ئاسانی هەڵنەئەخەڵەتاو هەمو شتێك وای دەرئەخست کە لە لای مەندوبی سامی دانی خێری پیا نەنابو. واتە نە کۆمەڵەی دەس کەوت و نە سۆنی پێ دڵنیا کرا. ئنجا لەبەرئەمە کە گەڕایەوە بەغدا دەنگی کز بو و کردەوەیەکی سیاسی لێ دەرنەکەوت. ئینگلیزەکانی بەغدا ڕویان لێ وەرگێڕابو و لەگەڵ حەمدی بەگ لە لایەن کوردستانەوە دەرگای باس و گفتوگۆیان داخستبو. لە ڕاستیا شتێکی ئەوتۆ نەبو کە ئینگلیزەکان لە حەمدی بەگ بتۆرێنێ و لە ڕوداو بە ئاشکرا لە گەشتی کوردستانی حەمدی بەگدا کردەوەیەکی وا ڕوی نەدابو کە بەمجۆرە ساردیان بکاتەوە. بەڵام جارێکی تر کە هاتمەوە بەغدا ئەمبیستەوە کە ساردی بەینی حەمدی بەگ و ئینگلیزەکان بە هۆی تورکەکانەوەیە. عیزەت تۆپچی (خوا لێی خۆش بێت) یەکێك لەوانە کە زۆر هاتوچۆی حەمدی بەگی ئەکرد، بۆی گێڕامەوە کە ئوزدەمیر پاشا! لەم کاتانەدا نامەیەکی بۆ حەمدی بەگ ناردوەو لەوەدا بۆی نوسیوە: *"ولایەتی موسڵ بە ئەنجام هەر ئەدرێتەوە بە تورك و یا بە زۆری چەك ئەسێنرێتەوە لەبەرئەمە ئینگلیزەکان خەریکی ئەوەن کە کوردەکان بدەن بە دەم ئاگرەوە. ئەبێ کوردەکان بزانن کە مەسەلەی کوردستان فێڵێکی*

ئینگلیزەو بۆ یەکێکی وەکو حەمدی بەگ شیرین نیە ببێ بە کوتەکی دەستی ئینگلیزو یا بۆ تەماعی دونیا کە هیچ ئاقاجی پێی نیە فریویان بۆ بخوا.." و هەر بە پێی قسەی عیزەت حەمدی بەگ بە نامەکەی ئوزدەمیر هەڵخەڵەتابو و بە نامەیەك وەڵامی دابۆوەو لەو نامەیەدا لە خۆشەویستی خۆی بەرامبەر بە تورك‌و پێویستی برایەتی قەومی کوردو تورك دوابو.. ئینگلیزەکان کە بەتەما بون بە هۆی کوردەوە ئوزدەمیرو تورکەکان لە هەرێمی ڕەواندز بکەنە دەرەوەو هەر بەم مەبەسە ئەیانویست حکومەتی کورد لە عێراقا زیندو بکەنەوە، دیارە کە ئەگەر ئەمە ڕاست بێ لە ناچاری ڕویان لە حەمدی بەگ وەرگێڕاوەو پشتیان تێکردوە. کە عیزەت ئەمەی بۆ گێڕامەوە من شتێکم بە بیرا هات. وتم نامەکەی ئوزدەمیر فێڵێکمی ئینگلیزەکان خۆیانەو بۆ تاقیکردنەوەی حەمدی بەگ ڕێکیان خستوە یا ئەو نامەیە ڕاستە، ئوزدەمیر نوسیویەو حەمدی بەگیش بەو جۆرە کە ئەیانوت وەڵامی داوەتەوە" بەڵام ئوزدەمیر کە لە فێڵبازیو مەکرا لە ئینگلیزەکان کەمتر نەبو بۆ تێکدانی بەرنامەکەی سیاسەتی ئینگلیز دەربارەی حەمدی بەگو بۆ لەبەرچاوخستنی لە لای مەندوبی سامی وەڵامەکەی حەمدی بەگی بە هەر جۆرێك هەیە گەیاندۆتەوە دەس مێجەرسۆن. ئەگەر وا نەبێ پێویستە بڵێین کە یەکێك لەو کوردانەی حەمدی بەگ لە خۆی نزیك خستبونەوە ئاگای لە نامەکە بوەو ناڕاستیو خیانەتی دەربارە کردوە..

بە کورتی حەمدی بەگیش بە ئەنجام لە کایە کرایە دەرەوەو دوای ئەوەش دەسکرا بە پەڵپ پێگرتنیو هەر موڵکێکی لە عێراقا هەیبو -بە جۆرێ کە ئەم یادداشتە جێی باسکردنی نییە- لێی داگیر کراو خۆشی سەری خۆی هەڵگرتو لە عێراق چوە دەرەوە[٢] ئینگلیزەکانیش بەمجۆرە لە لایەن مەسەلەی کوردو دامەزراندنی حکومەتی کوردستانەوە ئەمجارەش بە منجەمنج جوڵانەوە، هەلێکی تری گەورەیان لە دەس دا!..

[٢] دور نیە کە لە هەڵکەوتێکا بە درێژی باسی داگیرکرانی موڵکەکانیو لە عێراق چونە دەرەوەیو ژیانی سەختو تاڵی ناچاری حەمدی بەگتان لە لەندەن بۆ بگێڕیتەوە.

*   *   *

٥٤

کۆمەڵـەی سـەربەخۆیی کوردسـتان لـە عاسـت ئـەم ئەنجامـەی حەمـدی بـەگو پڕوپاگەنـدەی بـەهێزی ئـوزدەمیرو دەسـتەو دائیرەیـا کـەوتبوە ئێسـتگەیەکی گرنگەوەو سەری لێ شێوابو. جڵەوی ئەوانەی شۆڕشێکی بە چەکیان پێ ئەکرا وردەوردە ئەکەوتە دەس ئوزدەمیرەوە. دەستەی نیشتمانپەروەرە خوێندەوارەکان بـە تـەعبیری ئـەو ڕۆژە منـەوەرەکان لـە ڕاسـت بێقـەراری سیاسـەتی ئینگلیـزو پروپاگەندەی تورکا لە چاوەڕێکردنی هەل بەولاوە هیچیان بۆ نەمابۆوە. ئوزدەمیر لە کورد ببو بە "شێخ الاسلام!" وای بردبوە مێشکی زۆربەی عەشایرو خەڵقی دێهاتـەوە کـە کوردسـتان مادەیـەکی زەهراویـە بـە دەس ئینگلیـزەوە. بـۆ نـاکۆکی پـەیاکردن خراوەتـە سـەر زمـانی موسـڵمانە سـافیلکەکانەوە. کـوردو تـورك بـرای یـەکترین، دیـنو ئاینیـان، قیبلـەیان باوەڕیـان بە قورئان یـەکی خستون. ساڵەهای ساڵ لە ژێر یەك ئاڵا پێکەوەو لـە خاکی ئەم وڵاتـەدا ژیاونو خاوەنی مێژویـەکی هـاوڵاتین.. ئـەو وڵاتـە کـە زۆری پێناچـێت ئـەبێ بگەڕێتـەوە باوەشـی دایکـی نیشـتمانی گـەورە، واتـە باوەشـی تـورك!. بـەختیش تـا ماوەیـەکی زۆر لەگـەڵ ئوزدەمیر بو. سۆن بەینێك بو بە ناوی ماندوحەسانەوەو یا بە یەکجاری سلێمانی بەجێ هێشتبو.

لە ئەیلولی ٩٢٢ شدا لەشکری مستەفا کەمال بەرامبەر بە لەشکری یۆنـان بـە تەواوی سەرکەوت. بەمە ناوی ئوزدەمیر لە کوردستانی عێراقا ئەوەنـدەی تـر بڵاو بۆوەو دوای شەڕەکەی کوردو ئینگلیز لە نزیك دەربەندی ڕانیە، ماوەی دەسـەڵاتی تـا ئـەم شـارە (ڕانیـە)و تـا دەوری قـەڵادزەو زۆربـەی عەشـیرەتی پشـدەر، پـەرەی سـەند. تەنانـەت گەیشتە ڕادەیـەکی وا کـە دەنـگ هـەبو بـە یارمـەتی کـەریم بـەگی فەتاح بەگی هەمەوەندو عـەباس مـەحمود ئاغاو دەستەیەك لـە عەشیرەتی پشـدەر تاو بداتە سەر سلێمانی.

* * *

٥٥

شەڕی کوردو ئینگلیز لە دەربەندی ڕانیە

من وەکو لە دوای ئەم باسە ئەیگێڕمەوە لە ١٩٢١دا چومە کەرکوكو نزیکەی پێنج مانگێك لە مارتی ١٩٢١وە تا ئاغستۆسی ٩٢١ لەوێ ماوە. هەرێمی سلێمانی تا ڕەواندز بەرەو ئاژاوە ئەچو و سەرەتای ئاشوبو شۆڕشێکی گەورە خۆی دەرخستبو. کاتێ کە گەڕامەوە سلێمانی، لەگەڵ ئەوەشا کە لەناو شارا هەواڵ بە دڵی ئینگلیزەکان بو، هەواڵی دەرەوەو عەشایر –بە تایبەتی لە هەرێمەکانی سەنگاو و چەمچەماڵو ڕەواندزو ڕانیە– تا ئەهات زیاتر ئەوروژاو گەردەلولی شۆڕش زیاتر هەڵی ئەکرد.

تۆپی هەمەوەندەکانو بەشێکی پشتدەر لە حکومەت یاخی بون. کەریمی فەتاح بەگی ڕەئیسی هەمەوەند دوای کوشتنی کەپتەن بۆندو کەپتەن ماکن خۆی هاویشتبوە باوەشی ئوزدەمیرەوەو لەو ناوەدا ئاگری ئەنایەوە. ئینگلیزەکان ویستیان ئەم ئاگرە بکوژێننەوەو هێزە کرێگرتەکەی سلێمانییان "لیوی" ناردە سەریان. بەڵام زو بیریان کەوتەوە کە ئەم هێزە بەرگەی کوردەکان ناگرێ. لەبەرئەوە دوابەدوای ئەوان لە عەسکەری سیكو هندۆ لەشکرێکی تریان نارد بە هاواریانەوە. هەردو هێزەکەی ئینگلیز لە نزیك دەربەندی ڕانیە لەژێر سەرەکی کەریم بەگو عەباس مەحمود ئاغاو غەفور خانی ناودەشتا، توشی بێچوە شێرەکانی کورد هاتن (٢٣ی ئەغستۆسی ٩٢٢). من کە بەینێك بو گەڕابومەوە سلێمانی چەند ڕۆژێك پێش شەڕەکەی ڕانیە، بە سەردانی مامەکانم چوبومەوە کەرکوك. لەوێ دەنگی شکستە گرنگەکەی لەشکری ئینگلیزم بیستەوە. "لیوی"یەکانو عەسکەرە هندییەکان لە لایەن سوارە سوکەڵەو ئازاکانی پشدەرو هەمەوەندەوە خراپ شپرزە کرانو چەقینە قوڕو چڵپاوی ناو مەرەزەکەی دەشتی ڕانیەوە. دوایی بە پەلەپرۆسکێو لەژێر پارێزگاری فڕۆکەکانی ئینگلیزاو بە

ئەركێكی زۆر، ئنجا سەریان دەركردبوو لە دیلی خۆیان پێ ڕزگار كرابو (١ی ئەیلولی ٩٢٢).

لە دوای ئەم شكستە گەورەیە ئینگلیزەكان ئیتر چارەیان نەمابو. لە نیوەڕۆ جنوب و باكوری عێراقا بڵێسەی ئاگری شۆڕش بەرز ئەبۆوەو پەرەی ئەسەند. حكومەتی بەریتانیا لەو ساڵەدا لە ئێستگەیەكی گرنگا وەستابو. لە ناو وڵاتی بەریتانیا خۆیدا كاروبار باش نەئەڕۆیشت. مەسەلەی شێواوی ئابوری بەرهەڵسەتیەكی گرنگ و گەورە بو لە پێش دەمی كاربەدەستەكانا. خەڵق (شەعب) لە شەڕ خۆی ئەپاراست، چونكە لەژێر باری پێویست و تەكالیفی شەڕا پشتی نوشتابۆوەو هێزی هەڵگرتنی ئەم بارە قورسەی نەمابو. ڕۆژنامەكانی لەندەن دەربارەی وەزارەت و كاربەدەستان بە دەنگێكی بەرزو بەهێزەوە ئەیانقیژاندو هەڕەشەیان ئەكرد. وەزارەتی ئینگلیز لە عاست ئەم هەڵمەتانەو كارەساتی گرنگی كاتدا، سەری لێشێوابو و گێژبوبو.

موئتەمەری ئینگلیزەكان لە قاهیرەو باسی مەسەلەی كوردو عەرەب

چەرچڵ تازە هاتبوە وەزارەتی موستەعمەراتەوە. بۆ گفتوگۆ لە دەربارەی كاروباری وڵاتەكانی عەرەب و عێراق بەینێك لەوەبەر لە ساڵی ١٩٢١، مەندوبە سامییەكانی وڵاتەكانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستی لە قاهیرە كۆكردبوەوە. لەم كۆبونەوەیەدا كە لە ژێر سەرەكی چەرچڵ خۆی كرابو لەناو باسەكانی ترا باسی كوردی عێراقیش هاتبوە پێشەوە. بە بۆنەی بڕیاردان بە دانانی حكومەتێكی نیشتمان بۆ عەرەبەكانی عێراق كە ببێتە هۆی دامركانەوەی شۆڕش، لەوەش دوابون كە لە بیری شۆڕشگێڕەكانی كوردیش بگەن و بزانن كە ئەگەر لەگەڵ عەرەبەكانا پێكەوە لكان یان ڕێنەكەوێت لێیان (واتە لە عەرەب) جیا بكەنەوەو بۆ كوردیش بڕیاری حوكمێكی تایبەتی بدەن.. ئەمانە هەمو ئەوەی ئەگەیاند كە حكومەتی بەریتانیا هاتبوە سەر ئەو باوەڕەی كە تەنیا بە هێزی چەك ئەم وڵاتە (وڵاتی عەرەب و كورد)ی بۆ ئیدارە ناكرێ. ئەوەش لەوێ بێ كە هێزەكانی لە

كزیدا، هەواڵی ئابوری وڵاتەكەی خۆی لە "وەستاو"ێكی جێی داخ و لێكدانەوەدا، خەڵقەكەی بەریتانیا لە حاڵێكی پەرێشان و ناخۆشا بو و كردەوەكانی حكومەت و سیاسەتەكەی دەرەوەی نەئەسەلماند. لەبەر ئەمانە ئینگلیزەكان لە قاهیرە بڕیاریان دابو كە لە عاست شۆڕشگێڕەكانا هەر بە هەڕەشەی هێزو بەكارهێنانی چەك نەجولێنەوە.. دوای ئەم موئتەمەرە بە ماوەیەك فەیسەڵی یەكەم وەكو لە جێی خۆیا بە درێژی باسی ئەكەین كرا بە مەلیكی عێراق (٢٣ی ئەغستۆس ٩٢١). بەڵام كوردەكانی هەرێمی سلێمانی و زۆربەی كوردەكانی شارەكانی تریش لە هەڵبژاردنی مەلیكدا دەنگیان نەدابو. لەبەر ئەمەو هەمو ئەو هۆیانە كە لە سەرەوە هۆنیمانەوە لە كاتێكا كە لە نیوەڕۆی (جنوب)ی عێراق و لە بەغدا، بە بیانوی داوای لابردنی ئینتیدابەوە، عەرەبەكان خەریكی نانەوەی شۆڕش بون و بە بۆنەی جەژنی یەكەمی "تاج لەسەرنان"ی فەیسەڵی یەكەمەوە "كەوكس" كە چوبوە (قەسر= بەڵاط ٢٣ی ئەغستۆسی ٩٢٢) دەربارەی خۆی و حكومەتی بەریتانیا لە لایەن هەندێ لەوانەوە كە لە دەوروپشتی و حەوشی "بەڵاط"دا وەستابون هەندێ قسەی سوكی لە بەردەما كرا، هەواڵ گەیشتە ڕادەیەكی گرنگ و جێی دەرەك.

لەسەر ئەمە كەوكس بە بیانوی نەخۆشی لە ناكاوی مەلیكەوە[٤] حوكمی گرتە چنگی خۆی و دەسی كرد بە داخستنی ڕۆژنامەكان و بە گرتنی نیشتمانپەروەرەكانی عەرەب و ناردنیان بۆ دەرەوەی عێراق. لە كاتێكا ئەمە هەواڵی بەغداو دەرەوەی بەغدا بو لە هەرێمەكانی خۆرهەڵات و باكوری عێراق، واتە لە كوردستانا وەكو باسمان كرد هەواڵ لەمە باشتر نەبو. ئەگەر لە مێژوی ٢٣ی ئەغستۆسی ٩٢٢ ورد بینەوە، بۆمان دەرئەكەوێ كە لە ڕانیە شكستی لەشكرەكانی ئینگلیز بەر ئەو ڕۆژە ئەكەوێ كە لە بەغدا كەوكس دەمار گرتبوی! ڕەوشت زۆر خراپی ئەنواندو ئیتر چارە نەمابو و پێویست بو كە تا زوە مەسەلەی

[٤] باسی هەرای ڕۆژی جەژنی یەكەمی "تاج لەسەرنان"ی مەلیك و ئەوانەی "كەوكس"ی مەندوبی سامییان تورە كردبو لەگەڵ كردەوەكانی "كەوكس"، لە دوای نەخۆشی لە ناكاوی مەلیك، لە جێی خۆیا بە درێژەوە بۆتان ئەگێڕینەوە..

کوردستانی عێراق بە ئەنجامێك بگەیەنرێت! کەوکس لەو نامەیەدا کە دوای مردنی میس بیل[٥] بۆ دایکەکەی نوسیبو، لەگەڵ بەسەرهاتو کارەساتەکانا کە لە کاتێکا خۆی مەندوبی سامی بو ڕوی داوەو بۆ چارەکردن لە ژێریی میس بیلو ئەقڵو تەگبیری کەڵکی وەرگرتوە، ئەگێڕێتەوەو ئەڵێ: *"دوای شکستی لەشکری "لیوی" و "هندی" یەکەمان لە نزیك ڕانیە، بڕیارمان دا بە کێشانەوەی هەمو ئینگلیزەکان لە سلێمانیەوە بۆ بەغدا"* . لە دوای ئەمەوە باسی ئەوە ئەکا کە ئەمانە چۆن بە فڕۆکەکانی ئینگلیز لە ماوەی تاقە ڕۆژێکا بێئەوەی بشڵەژێن یا دوابکەون بە جۆرێکی ماهیرانە! گوێزرانەوە بەغداو ئەمە بە کارێکی زۆر گرنگو جێی سوپاسو شانازی ئەژمێررێ بۆ هێزی فڕۆکەو بۆ فڕۆکەوانە بەکارو بەخرنەکانی ئینگلیز[٦]. لێرەدا ئێمە شیعرێکی گەپاوی (هەزەلی) شاعیرێکی عەرەب هاتەوە بە بیرمانا کە ئەڵێ:

ففي الهيجاء ما جرَّبت نفسي

ولكن في الهزيمة كالغزالِ

با لە باسەکەمان لا نەدەین. حکومەتی مەلیك فەیسەڵی یەکەمیش لەو کاتەدا لەوانە نەبو کە بەربەستدانەوەی شۆڕشی کورد بگرێتە ئەستۆی. لەبەرئەوە

---

[٥] میس بیل لە ١٩١٦ هەتا ١٩٢٦ لە بەغدا بە ناوی "سکرتێرەی کاروباری خۆرهەلات"ەوە لە دائیرەی "مەندوبی سامی عێراق" لە بەغدا لەگەڵ سێر پەرسی کەوکسو سێر هانری دۆبس خزمەتی کردو لە ١٩٢٦دا لە بەغدا مرد. پێش ١٩١٦ش بەینێکی زۆر لە دەشتو بیابانەکانی "جزيرة العرب"، لە نەجدو لە سوریەو لە عێراق گەشتێکی دورو درێژی کردبو و شارەزای هەواڵی هەمو وڵاتی عەرەب بو. زۆری لە گەورەکانو سەرەك عەشیرەتەکان ئەناسی. لەبەرئەوە لە دائیرەکانی "ئیستعلاماتی" بەریتانیا لە بەسرەو دوای ئەوەش لە دائیرەی مەندوبی سامی لە بەغدا لە ڕوی شارەزاییو وریایی خۆیو ئاگاداری لە هەواڵو لە پیاوان، ماوەی ١٠ ساڵ یارمەتی گەورەی کەوکسو هانری دۆبس ی داو بە مانایەکی تر خزمەتی سیاسەتی بەریتانیاو وڵاتەکەی خۆی کرد.

[٦] نامەی باسکراوی کەوکس لە کتێبی "صفحة من تاريخ العراق الحديث"دا لە لایەن مامۆستا "بشیرو فرجۆ" وە کراوە بە عەرەبی.

سلێمانی بە جارێ بێ حکومەتو لە ڕەواندزەوە تا سلێمانی باکورو خۆرهەڵاتی عێراق[٧]. کەوتە دەرەکەوەو لەژێر هەڕەشەی هەڵمەتی دەستەی ئوزدەمیرو ئەو لەشکرە کوردەدا مایەوە کە دوژمنی ئیدارەی ئینگلیز بون. بەڵام گەورە ناودارەکانی ئەو ڕۆژەی سلێمانی بە ڕاستی پیاوانە هاتنە پێشەوەو دەسبەجێ لە مەکتەبەکەی ئەعدادی زەمانی عوسمانیا کۆبونەوەو بە ناوی مەجلیسی میللییەوە لەژێر سەرەکی شێخ قادری حەفیددا هەیئەتێکیان هەڵبژراد کە تا ئاسۆی سیاسەت ڕون ئەبێتەوەو حکومەتێکی شەرعی کوردو خاوەن دەسەڵات دائەمەزرێ لە لایەکەوە شارەکە لە ئاشوبو ئاژاوە بپارێزێتو کاروباری خەڵق ببا بەڕێوە لە لایەکیشەوە بەرهەڵستی ئەوە بکا کە هێزەکانی تورك یا عەشایری کورد بە هەڵە نەچنو هەڵمەت بەرنە سەر سلێمانی!..

* * *

٥٦

ئەنجامی کۆمەڵەی سەربەخۆیی

کۆمەڵە –لە ڕاستیا– کە تەنیا بەڕێوەبەرەکانی هەیئەتی ئیدارەو ئەوانەی لە شارا بون بە ڕێکوپێکیو بە دەوام یەکتریان ئەبینیو یا کۆئەبونەوە“ چونکە لەسەر بنجێکی بەهێز دانەکوترابو و بەرنامەیەکی نوسراوەی نەبو لە سەری بڕواو

[٧] بەم بۆنەیەوە ئەمەوێ لێرەدا وەڵامی ئەو برا کوردە بدەمەوە کە بێ ئەوەی ناونیشانی خۆی بدا نامەیەکی بۆ نوسیبومو لەو نامەیەدا فەرموبوی کە کوردستانم ناو ناوە شیمالی عێراق کە ئەمە ڕاست نیەو هەر برا کوردەکەمان ئەڵێ: چونکە کوردستان تا کێوەکانی حەمرینو بەم لاتریشەوە درێژ ئەبێتەوە.. وەڵامی من بۆ برا خۆشەویستە دڵسۆزەکەمان هەر ئەوەندەیە: کوردستان تا بناری بەغداش بێ مانای ئەوەیە کە کەوتوەتە شیمالی عێراقەوە. هەروەها کە وتمان تورکیا کەوتوەتە شیمالی عێراقەوە مەبەسمان ئەوەیە کە لە سنوری شیمالی عێراقە، نەك مەبەسمان ئەوە بێ کە تورکیا لە شیمالی عێراقە. هەروەکو ئەتوانم بڵێم ئەو تەعبیرەش ئەوەندەی تەعبیرەکەی ئێمە ڕاست نییە. چونکە تورکیا لە ڕاستیا نەکەوتوەتە شیمالی عێراقەوە؟ نازانم حاڵیبون ئەڵێم چی؟

باوەڕ پێکراوێکی گشتی و یا سەرۆکێکی بە وەزن و سەنگینی بۆ دانەنرابو، واتە هێشتا تەنیا هەر گەڵاڵە کرابو و بە نیزام و بەرنامەیەکی پوخت و هەڵسەنگێنراو نەئەبرا بەڕێوە" جگە لەمەش لەبەرئەوەی کە ئەو حەوت ئەندامەی کۆمەڵەیان بەڕێوە ئەبرد، جارێ تەنیا بیریان لەوە ئەکردەوە کە منەوەرەکانی ئەو دەورەو ئەهالی و ئەمانەش لەگەڵ سەرەك عەشیرەتەکانی دوژمن و ناحەزی ئینگلیز لەیەك نزیك بخەنەوەو بەمجۆرە هەستی قەومی لەناو هەمو دەستەو هۆزو پولێکی شاری و دێهاتی و عەشایرا بڵاو بکەنەوەو لەمانە "گەل"ێکی خاوەن هەستی قەومی و بیرو باوەڕێکی پوخت و یەك جۆرو بێ توێکڵ بێننە ناوەوە" بەڵێ لەبەر ئەوە کە دەستەی بەڕێوەبەری کۆمەڵە بەتەما بون دوای ناسینی هەمو ئەوانە کە لە شارەکان و دێهات و لەناو عەشایەرن و دوژمن بە ئینگلیزەکان و چارەیان ناوێ و دوای هەڵسەنگاندن و تاقیکردنەوەیان و بڵاوکردنەوەی پڕوپاگەندەیەکی بەتین و بەهێز بە ناویانا دەربارەی مەسەلەی کورد بۆ ژیاندنەوەی هەستی قەومی و شعورێکی گشتیی کوردایەتی یەکیان بخەن و ئنجا ئەوانە کە جێی متمانە بن و هیوای کەڵکیان لێ بکرێ بیانگرنە ژێر ئالای کۆمەڵەوەو بەرنامەی سیاسی کردەوەی کۆمەلایەتییان بۆ دابنێن.

واتە لەبەر ئەمە کە لە کاتی گەڵاڵەکردنی کۆمەڵەدا بێئەوەی گیروگرفتی تیا بکەین و لە چەند چۆن بنوارین ئەندامانی دواڕۆژی کۆمەڵەمان هەڵبژاردبو. ئەمانە لە وێنەیەکی گشتیا لە کەسانێ بون کە پلەی زانیاری و تێگەیشتنیان، بیروباوەڕیان، هیواو ئامانج، تەمەن و ناونیشان و ناوچەی کۆمەلایەتییان — بەکورتی— هیچ شتێکیان یەك نەبو و جیاوازی و (تەفاوت)ی زۆرو یا کەمیان لە بەینا هەبو. بەڕێوەبردنی کۆمەڵەیەکی وا لە کاتێکا جولانەوەو ڕاستبونەوەی گشتی یا کردەوەیەکی گرنگی قەومی و سیاسی پێویست بێ کارێکی ئاسان نەبو. لەبەر ئەمەو بە تایبەتی چونکە لە پێشەوە مشور نەخورابو و ئەنجامی بێ سەرۆکی و متمانە پێکراوێکی گشتی بە بیرا نەهاتبو هەر بەوە کە حەمدی بەگ لە کایە کرایە دەرەوەو شکستێکی خەیاڵ وروژمی هێنا و بە جارێ دەستەی

بەڕێوەبەری کۆمەڵەی سارد کردەوە. بە هیوای سەرۆکیی حەمدی بەگ هەروەکو لە لایەن نیزامی بەڕێوەبردنەوە کەمتەرخەمی کرابو مشوری متمانەپێکراوێکی گشتیو یا دانانی سەرۆکیش بە بیرا نەهاتبو.

ئنجا کە دەس لە حەمدی بەگ شۆرا ئەوە نەهات بە بیرا کە هەیئەت لەناو خۆیا زەعیمێك دروست بکا. تازە کاتی ئەوە بەسەر چوبو! بیر لە دۆزینەوەی گەورەیەك لە لاوە –با بۆماوەیەکی کەمیش بێ– ڕوی بە ئێمە وەرگێڕابو و لە واقعی چوبوینە دەرەوە. دوای خەیاڵ کەوتبوینو بە تەقالیدەوە نوسابوین. ئەوەمان لێك نەدایەوە کە کۆمەڵەو یا هەئیەتی ئیدارە ئەیتوانی زەعیم دروست بکاو زەعیمێك کە لەناو خۆیا هەڵئەقولا زیاتر جێی هیواو شایستەی پەرستنو متمانەیە!.. بەڵێ ڕاست بو کە کۆمەڵە ئاتاجی یەکێکی وەکو حەمدی بەگ بو و ئەگەر سەری بگرتایەو ئەو جێی سەرۆکی کۆمەڵەی پڕ کردایەتەوە لەوانە بو کۆمەڵە لەژێر باڵیا کۆ ببێتەوەو لە ناوچەکانی کۆمەڵایەتیو سیاسیا لەناونیشانی حەمدی بەگ، سودێکی دەسکەوێ. بەڵام ئەمە ڕێنەکەوتو لەناو ئەندامە وریاو خوێنگەرمەکانیشا بیر لە دانانی سەرۆکێك نەکرایەوە. لەمەشا تا ماوەیەك حەقیان بە دەس بو. چونکە –داخەکەم– ئەوانە کە بە لای دەستەی نیشتمانپەروەرەکانەوە بە کەڵکی هەڵسوڕاندنی کۆمەڵە ئەهاتنو جێی هیواو متمانە بون لە ناوچەی عەشایرا ئەوەندە نەناسرابون. ناوچەیەکی کۆمەڵایەتی گشتیان پەیا نەکردبو.

ئنجا هەمو ئەیزانین کە تەنانەت ئیمڕۆش زۆربەی خەڵق لە وڵاتەکەمانا – با پوچو بێکەڵك یا نەخوێندەوارو نەفام هەڵخەڵەتنێنەریش بێ– بە ناونیشانی میریو یا خانەوادەیی فریو ئەخۆنو زیاتر شوێن ئەو جۆرە کەسانە ئەکەونو ئەگەر باشەکانی ئەم پۆلە پیاوانە لێم ببورن ئەڵێم کە ئەچنە ژێر داوی فڕوفێڵیانەوەو بە تەڵەیانەوە ئەبن. بەڵێ لە ڕوی ئەم باوەڕە سافیلکانەیەوە کە زۆربەی خەڵق –بە تایبەتی لەو ڕۆژەدا– لە سەری بونو لەبەر ئەوە کە ئێمە بە هیوای سەرۆکی کوردێکی میرزادەی وەکو حەمدی بەگ بوینو لە ناکاوا لەکیسمان چوبو، و ئەگەر ڕاستان ئەوێ لە ڕوی ئەوەی کە هەر من بم ئەنانیەت

لەناو کوردا مۆدەیەکی کۆنەو یەکێکە لەو هۆیانەی کە لە زۆری ئەو هەلانەدا بۆمان هەڵکەوتوە بوە بە بەرهەڵەستی گەیشتنمان بە ئامانج و دورکەوتنەوەمان لە سەرکەوتن، ئەو ڕۆژەش بو بە هۆی سەرلێشێوانی بەڕێوەبەرەکانی کۆمەڵەو ساردبونەوەیان. لەوانەش نەبون کە چارەسازی ئەو ساردیە بکەن و ڕێی ئەوە بدۆزنەوە کە لەسەر بناغەیەکی تازەو بەرنامەیەکی باشتر بکەونەوە کار. بەم ڕەنگە بناغەی کۆمەڵە کە هەر لە پێشا زۆر باش دانەڕێژرابو، سەهۆڵی ئەم ساردیە بە جارێ هەڵی تەکاند. ئەوانەی خەڵقی دەرەوە لێمان تەکینەوە. هینەکانی شاریش وردە وردە لە یەك دور ئەکەوتنەوە. هەندێکیشیان –دوای پرسێکی ڕواڵەت بە یەکتری و وەرگرتنی بەڵێنی ڕەزامەندی هاوڕێکان– لە ڕوی ناچاری و بە هیوای خزمەتێکی کەم و زۆرەوە لە کاروباری میری یا دامەزران..

مەحمود جەودەتی خوالێخۆشبو بۆ ماوەیەکی کەم کرا بە موهەندیسی بەلەدیەو هەوڵی دا کە پاکوتەمیزی بخاتە شارەکەوەو کۆڵانەکان ڕاست بکاتەوە. بەڵام لە شەڕە شەقی بێ سودو دوایی واز لە خزمەتهێنان بەولاوە شتێکی پێ نەکرا. ماجدیش یەك دو جار بانگ کرایە سەراو ویستیان بیخەنە ئیشێکەوە بەڵام سەری نەگرت. تۆفیق وەهبی هەرچەند لە کۆمەڵەدا نەبو دیسانەوە لەبەر ئەوەی کە دۆستێکی زاناو بەنرخی هەموان بو و بە تایبەتی بە هۆی گیانی دیموکراتی خۆیەوە خۆشەویستی سەرپاکی لاوەکان بو. من بزانم هەر لەبەرئەمە ئەویش ڕەوانە کرایە بەغدا.

دوایی بیستمانەوە کە لەوێ کراوەتەوە بە زابت و گەڕاوەتەوە جەیش. هەرچەند حەقیشم نەبو، بەڵام ئەو ڕۆژە ئەم کارەم بۆ تۆفیق وەهبی بە کەم و بە ناشایستە زانیبو. لەبەرئەوە لە نامەیەکا کە بۆم ناردبو، تانوتم لێداو زۆرم لۆمە کرد. بەینێك لێم زیز بو، بەڵام دوایی ئاشتمان بۆوە.

*   *   *

٥٧

تەلەگرافێك لە کەرکوکەوە"

ئەوەندەی نەمابو ببم بە وەکیلی ئەحمەد ئاغا، دواجار بە "کاتب"ی

لەم ڕۆژانەدا من لە کەرکوکەوە لە شوکری عەبدولئەحەد تەلگرافێکم وەرگرت. ئەیوت: *"نازری مەعاریف وا لە کەرکوك. تۆی داوا کردوە. بێ وەستان وەرە. چاوەڕوانتە"*. من شوکریم بە منالّی ئەناسی. بەلاّم سەرو سەختم لەگەلّیا نەبو. لە دیانەکانی گەڕەکی قەلاّیە لە کەرکوك. لە کاتێکا من لە بەغدا لە ئەعدادی عەسکەری عوسمانی ئەمخوێند ئەو لە کەرکوك لە قوتابخانەی سولّتانی بو. لە وچانێکی هاوینا و لە گەڕانەوەما بۆ سلێمانی لە کەرکوك چاوم پێکەوتبو و ناسیبوم. کە ئینگلیزەکان هاتبونە کەرکوك کردبویان بە مودیری مەکتەب. لەبەر ئەوە دیاربو نازر[٨] منی بۆ ئەوە ئەوێ بمکا بە موعەلیم. لەو وەختەدا موعەلیم وا بە ئاسانی چنگ نەئەکەوت. بەلاّم چۆن و کێ منی دابو بە دەمەوە؟ چونکە من ئافرۆز کرابوم و لە دائیرەکانی میریا ڕێی هاتوچۆم نەبو. لە کاروباری میریا دامەزرانم بە یەکێکی وەکو شوکری پێك نەئەهات. لەبەرئەمە هاوڕێکانم وای بۆچون کە ئەمە بۆ دورخستنەوەی من لە سلێمانی ڕێکخرابێ. منیش بەرەو نابوتی (ئیفلاس) ئەچوم. هەرچی پول و پارەم هەبو خەرجم کردبو. تەنانەت خشلّەکانی خێزانەکەشم فرۆشتبو، واتە ژیانێکی سەخت و تالّم ڕائەبوارد. ئەحمەد ئاغای کەرکوکی زادە بە ڕاستی یارمەتی ئەدام. تەنانەت کە مستەفای مامی لە بەغدا مرد و کاروباری توجارەتیان بێ وەکیل مایەوە ویستی من بکا بە وەکیل. قالەی برازای قادر ئاغای حاجی مەلا سەعید، دوای ئەمە من جوابم دا لەسەر ڕاسپێری من بو بە وەکیل. بەینێکیش ئەحمەد ئاغا ویستی حساباتی سلێمانیم بداتە دەس. لە بریتی ئەمەش ئامادە بو کە زۆر کەلّکم بگرێ. لەبەر ناو

---

[٨] نازر کە بە دەستوری تورکەکان پێیان ئەوت ناظر واتە وەزیر. ئەم "فارل"ە دواجار کرا بە نازری مەعاریفی فەلەستین کە ئەو وەختە ڕاستە و ڕاست لەژێر ئیدارەی ئینگلیزا بو..

و ناتۆرەی خەڵقی سلێمانی ئەمەشم نەکرد. لەوە ئەترسام ناوم بنێن "کاتبەکەی ئەحەڕەش"[٩] هەروەکو تا مرد بە عەبدوڵڵا ئەفەنییان ئەوت کاتبەکەی ئەحمەدی حاجی کەریم!..

ویستمان خوێندنخانە[١٠] بکەینەوە

پێش تەلگرافەکەی شوکری بە ماوەیەکی کەم ڕۆژێ لە لای میرزا تۆفیقی خوالێخۆشبو دانیشتبوین. لەگەڵ هاوڕێکانا بیرمان لە خوێندنخانەیەك کردەوە. لە کتێبەکانی مێژوی بێگانەکانا خوێندوتانەتەوە کە هەندێ پیاوە نیشتمانپەروەرەکانی بە ڕاستی، دەسیان لە جێگەو ناوچەی بەرزیان هەڵگرتوەو بۆ پێگەیاندنی منالانی قەومەکەیان قوتابخانەی تایبەتیان داناوە. ئێمە لەو ڕۆژەدا لاسایی نیشتمانپەروەرەکانمان ئەکردەوە، بەڵام بۆمان نەئەکرا قوتابخانەیەك بکەینەوە لەگەڵ ئەمەشا ویستمان شتێك هەر بکەین. بۆ ئەوەو لە لایەکەوە بژین و بخلافێین. لە لایەکیشەوە ببین بە هۆی ڕاهێنانی لاوەکان لەگەڵ خوێندنەوەی کتێب و گۆڤارو ڕۆژنامەو بڵاوکردنەوەی زانستی و شارەزایی لە مێژو و لە ئەدەب. ئەم بیرە سەری بگرتایەو بهاتایە دی بۆ ئەو ڕۆژە لە مەیدانی خزمەتی وڵاتا هەنگاوێکی گەورە بو ئەهاوێژرا. تۆفیق قەزازی ڕەحمەتی بەدڵ هانی داین و بەڵێنی ئەوەی دا کە دوکانەکانی لای چاخانەکەی حسە کەڕ[١١]مان سەرلەنوێ و بە وێنەیەك کە بۆ ئەم مەبەسە دەس بدا بۆ دروست بکاتەوە. لەم کاتەدا مەحمود گورج ڕاستبوەوە، وتی ڕاوەستن بچم ئیستعفا بکەم. کە وتمان لەبەر چی؟ وتی ئەی ئێوە نالێن خوێندنخانە بکەینەوە؟ لەسەر ئەمە دەسمان کرد بە پێکەنین. بە ڕەحمەت بێ مەحمود جەودەت

---

[٩] ئەحمەد ئاغا شۆرەتی ئەحە ڕەشی هەیە کە لەبەر ئەسمەری پێستی و بە دەستوری سلێمانی کە ناو لە هەمو کەسێك ئەنێن بەویش ئەڵێن ئەحە ڕەش.

[١٠] خوێندنخانە بە مانای قیرائەتخانە واتە بە مانای جێگەی خوێندنەوەی گۆڤارو ڕۆژنامەو کتێب، نەك بە مانای دەرسخانەو یا قوتابخانە.

[١١] حسە کەڕ (وەستا حسەینی چایچی) برای وەستا مارفی خەیاتی کەواو سەڵتە بو و ئەم دو برایە قسەی نەستەق و پیاوناس و زماندرێژی ناسرابون.

زۆر عەنتیکەو قسەخۆش‌و بزێو بو. بە هەڵەش نەچوبو. چونکە –داخەکەم– ئەم بیرەشمان سەری نەگرت‌و نەهاتە دی!..

ڕۆژێکیش لەگەڵ عەزیزی حاجی ساڵحی برازای ئەحمەد ئاغا کە زۆر ڕەفیقێکی خۆشەویستم بو لە خانەکەی ئەوانەوە ئەچوینەماڵەوە. لە عاستی حەوزەکەی بەلەدیە کە مەحمود دروستی کردبو توشی کەپتەن بیلی ئاشنای کۆن هاتین. بیل دوای ئەوە کە چوبوە لەندەن بە ماوەیەکی کەم، دوبارە گەڕابۆوە عێراق‌و چەند مانگێك بو لە سلێمانی حاکمی سیاسی ناوچە بو. من قەت نەچوبومە لای خۆم نیشان نەدابو. لەبەرئەوە ویستم خۆمی لێ هەڵە بکەم‌و تێپەڕم. بەڵام ئەو بەردەمی لێ گرتم. ئیتر چارم نەما‌و خۆش‌و چلۆنیم لەگەڵ کرد. دوای گلەیی ئەوەی کە نەچومەتە لای، هەواڵی ڕابواردنی لێپرسیم. پێم وت کە بە کاسبیەوە خەریکم. وتی *من بزانم کاسبی بە تۆ ناکرێت. لەبەرئەوە وەرە لام بۆ دائیرەو هەر کارێکی تۆ بتەوێت ئامادەم بۆت بکەم.* لە وەڵاما پێم وت: *سوپاست ئەکەم کارم زۆر باش ئەڕوا بەڕێوەو پێویستم بە هیچ جۆرە یارمەتیەك نیە.*

وا دیار بو کە لەم وەڵامەم دڵگیر بو. چونکە لە دوای ئەوە وەکو لە ناکاوا بیری کەوتبێتەوەو وتی: *بە ڕاست هەواڵی یوسف بەگی ئاشنات ئەزانی؟* وتم *نا*، ئەو وتی *داخەکەم مرد!* یوسف بەگ نەك هەر ئاشنا، بەڵکو دۆستێکی گەلێ بەڕێزو بەنرخم بو، خۆی لە خانەوادەی پاشاکوێرەی ڕەواندزو خزمی لەعلی خانی خێزانی سەعید بەگی عەبدوڵڵا پاشا‌و دایکی خوالێخۆشبو ئیسماعیل بەگ بو. پیاوێکی ئازاو بەجەرگ بو و ئینگلیزەکانی خۆش نەئەویست. یوسف بەگ وەکو بیل وتی نەمردبو، بەڵکو بە جۆرێکی بێڕەحمانەی نهێنی‌و ئەسراراوی لەناو برابو. لەبەرئەوە بیل –ئەگەر بە هەڵە نەچوبم– لە بەرامبەر عیناد‌و سەرکەشی منا بە مەبەسێکی تایبەتی‌و بوغزاوی ئەمەی بیری من ئەخستەوە!..

* * *

لە کەرکوک کرام بە مامۆستای قوتابخانەی زەفەر[١٢]:

لە لایەن ئەو تەلەگرافەی کە لە کەرکوکەوە بۆم هاتبو بیری هاوڕێکانم و بە تایبەتی بیری ماجید و مەحمودم پرسی. هەردوکیان زۆر بە گەرمەوە پێیان وتم لێی نەوەستم و ئەم هەلە لە دەس نەدەم. ئەو وەختە ڕێی سلێمانی- کەرکوک، هێشتا قیرتاو نەکرابو و تەنانەت بە تەواوی ڕێکیش نەخرابو. لەبەرئەوە ئۆتۆمۆبیل چنگ هەمو کەسێك نەئەکەوت و زۆری خەڵق بە سواری ولاخ هاتوچۆیان ئەکرد. ئەحمەد بەگی تۆفیق بەگ ئەو دەمە لە سلێمانی بو. چومە لای، بە منالی لە مەکتەبی ئەعدادی موڵکی سلێمانی پێکەوە قوتابی بوین. تۆفیق بەگی باوکیشی بەڕەحمەت بێ، لە ئۆردو (لەشکر)ی عوسمانیا هاوڕێی باوکم بو لە هەرێمی "پەسوە"دا ماوەیەك پێکەوە ڕایانبواردبو. داوای ولاخێکم لە ئەحمەد بەگ کرد، دەسبەجێ ناردی ولاخێکیان هانی و لەگەڵ پیاوێکی خۆیا ڕەوانەی کردم. جارێ چومە لای ڕەشید جەودەت کە لەو ڕۆژەدا موهەندیسی ڕێگە بو و نزیك تاسلوجە خێوەتی هەڵدابو.

دوای خواردنی نانی نیوەڕۆ ولاخێکم لە کاك ڕەشید سەندو هینەکەی ئەحمەد بەگم ناردەوە. ئەو ڕۆژە بۆ ئێوارە گەیشتمە چەمچەماڵ. سەعیدی چەلەبی لەوێ مودیری ماڵ و شێخ محەمەدی بەرزنجی[١٣] قازی بو. شەوێك لە خزمەت ئەوانا زۆر خۆشمان ڕابواردو لە نیکتە جوانەکانی جەنابی قازی بە ڕاستی لەزەتمان وەرگرت. بۆ سبەینێ چەلەبی "فەتحوڵلا کەرکوکی" لەگەڵ ناردم و چومە کەرکوك. نازر لەوێ نەمابو و چوبوە موسڵ. بەلام شوکری ڕاسپاردبو کە بە گەیشتنم بۆ کەرکوك دەس بکەم بە دەرس وتنەوەو لەمە "فارڵ" بە تەلگراف ئاگادار بکا. من بەمجۆرە هەر ئەو ڕۆژە لە قوتابخانەی زەفەردا (ظفر) بوم بە مامۆستای ڕیازیات و

[١٢] "زەفەر" یادگاری سەرکەوتنی ئینگلیز بو لە شەڕی یەکەمی گشتیا.

[١٣] برا گەورەی سەید ئەحمەدی بەرزنجیە کە بە سەفارەتیی خوالێخۆشبو شێخ مەحمود نێررابوە پاریس. شێخ محەمەدی قازی بە قازیە گۆجە ناوی دەرکردوە.

زمانی تورکی و بێوچان چومە پۆلەکانەوەو دەسم کرد بە دەرس وتنەوە. فارڵ لە موسڵەوە بە تەلگراف وەڵامی دایەوەو ئەمری دانانم بە مامۆستایی وەرگرت (١٩٢١/٣/١٦). لەو دەمەدا لە کەرکوك بێجگە لە "ظفر" قوتابخانەیەکی تریش هەبو. پێیان ئەوت مەدرەسەی عیلمییە. مەلا قادری ئیمامی بەناوبانگ مودیری ئەم مەدرەسەیە بو.

ئەم مەلایە کە دوایی بوش بە مودیری ئەوقاف، دۆستی ئینگلیزەکان، بەڵام بە ڕاستی پیاوێکی ژیرو داناو تێگەیشتو بو. لەبەرئەوە ئەم مەدرەسەیە کە لە لایەن ئەوقافەوە کرابۆوەو لە چاو ئەو ڕۆژەدا خوێندنخانەیەکی گەورەو لەبەرچاو بو، خرابوە ژێر ئیدارەی مەلا قادرەوە. عیلمیە لە پێشا لە بینای مەکتەبەکەی ڕوشدیەی زەمانی عوسمانیا بو، کە پێش شەڕی گەورەدا کرابو بە سوڵتانی. ئەم بینایە ئەکەوتە قەراغ ڕوباری خاسەوە، بە بەری سەراداو دەرگای دەرەوەی مەکتەبەکە ئەیڕوانیە ئەو شەقامەی کە بە هۆی پردە کۆنەکەوە هەڵئەچو بە قەڵادا..

زەفەر یا ظەفەر لە دوای گرتنی کەرکوك بە یادی سەرکەوتنی ئینگلیز لە شەڕا کرابۆوە. جگە لە شوکری عەبدولئەحەدی مودیر، ئەوانەی کە لەو ڕۆژەدا لەوێ مامۆستا بون، ڕەشید عاکف هورمزیو ساڵح قازیو یا ساڵح بۆلشەویکی کوڕی قازیە ڕەشەی بەناوبانگ، سەعدوڵڵای کوڕی موفتی دەروێش ئەفەنیو ئەوڕەحمانی مەلا مەحمەدی مەزناوەیی زاناو عەلامەی کوردو شەوکەتی عەبدوڵڵا ئەفەنی مامو سەید هادیو چەند کەسێکی تر بون. لەمانە ئەوڕەحمانی مەلا مەحمود هەر ئەو ساڵە بە ڕەحمەتی خوا چو. بە ڕاستی لە ژیریو زیرەکیا بلیمەتێك بو بۆ خۆی! مەکتەبەکەمان لە خانەقای سەید ئەحمەدا کرابۆوە. خەڵقو بە تایبەتی کوردەکانی کەرکوك، ئەمەیان بەبێ حورمەتیەك دائەنا بۆ سەید ئەحمەدو بۆ خانەقا. چونکە بە جوانیان نەئەزانی مەکتەبێك کە یادگاری سەرکەوتنی دەوڵەتێکی ناموسڵمانە لە خانەقادا بکرێتەوە. لەم ڕوەوە تانوتیان لە مەلا قادرو ئەوانە ئەدا کە لەو دەمەدا نزیك بە ئینگلزیەکان بون.. مەکتەبەکەمان

ئیبتیدائی بو و نزیکەی ٣٠٠ قوتابییەکمان هەبو. لەو دەمەدا مەکتەب بە وێنەیەکی سەخت ئەبرا بەڕێوە. ماموّستا لەگەڵ خوّی قەمچی یا شوڵێکی ئەبردە پوّلەوەو لە قوتابی پیّ ئەدا، وڕێگەی پێگەیاندنی تازە واتە "تەربیەی حەدیسە" هێشتا سەری بە عێراقدا نەکردبو.

* * *

٥٨

ڕوّژنامەی نەجمە (نەجمە= ئەستێرە):

لەو دەورەدا لە کەرکوك بە ناوی نەجمەوەو بە زمانی تورکی ڕوّژنامەیەکی بچوك دەرئەچو. ئەم ڕوّژنامەیە لە لایەن حکومەتی داگیرکەرەوە ئیحتیلال بوّ بڵاوکردنەوەی ئیعلانی تاپوّو دائیرەکانی ترو هەندێ بەیانو تەبلیغاتی حکومەت دەرئەهات. جگە لەمە هەندێ باسو هەواڵی ئەملاو ئەولاو جارجارەش هەندێ شیعرو یا وتاری کورتو بێفەڕی تورکی تیا ئەنوسرا. لە ماموّستاکانیش بەولاوە بە دەگمەن هەڵئەکەوت کە کەسێکی تر لە ڕوّژنامەکەدا شتێك بنوسێت. لەبەرئەمە ڕوّژنامەی نەجمەیان خستبوە ژێر چاودێری شوکری مودیری مەکتەبەکەمانەوە. شکی تیا نیە کە شوکری جێی متمانەی حکومەت بوو لە ئەمری ئەوان نەئەچوە دەرەوە.

لە ڕوّژنامەی نەجمەش پارەیەکی باشی دەس ئەکەوت. لەبەرئەمە دەسی بوّ نەئەدا کە بیکا بە جێی بڵاوکردنەوەی چەشنە وتارێ کە بوّنی سیاسەتی لیّ بێ. من هەرچوّنێ بو خوّم تێوە داو بوّ جاری یەکەم شیعرێکی تورکیم تیا بڵاو کردەوە. زوّر لە هاوڕێکانم پێیان خوّش بو. تەنانەت ماجید لە سلێمانیەوە نامەیەکی ستایشی بوّ نوسیم. منیش لە سەری ڕوّیشتمو جارجارە شیعرو یا وتارێکم تیا بڵاو ئەکردەوە.. ڕوّژنامەکە کەوتە ڕەواج. شوکری دواڕوّژی نەهاتبوە بەرچاو و ستایشەکەی خەڵقی بەلاوە خوّش بو. چونکە ئیتر نەجمەی بە ڕوّژنامەی

خۆی دائەنا. تا ئەو ڕۆژە لە نەجمەدا سەروتار[١٤] نەئەنوسرا. بەڵام ئیتر من نەمئەهێشت کە هیچ ژمارەیەکی بێ سەروتار دەرچێت. باس و هەواڵی ئەو دەورە هەر هی شەڕەکەی تورك و یۆنان بو. کەرکوك سرەوتنی نەبو. لەوێ نیشتمانپەروەر ئەوە بو کە باسی سەرکەوتنی لەشکری مستەفا کەمال بکا، ئەوانەی ڕقیان لە ئینگلیز بو لە شکستی لەشکری یۆنان ئەدوان و بەمە دەردی دڵیان سارێژ ئەکرد. بە ڕاستی دۆستەکانی ئینگلیز زۆر کەم بون و ئەمانەش لە ناو خەڵقا بە چاوێکی سوك تەماشایان ئەکرا.

ڕۆژنامەکانی ئەستەمولّ سەرچاوەی باس و هەواڵی ئەو ڕۆژە بو. ئەوانەش کە بە عەرەبی و بە ئینگلیزی دەرئەچو و ئەهاتە کەرکوك پڕ بو لە باسی تورك و شەڕی کەمالیەکان. من خۆم لە بەغداوە ڕۆژنامە فەرەنسزیەکان و بە تایبەتی ڕۆژنامەی تان م بۆ ئەهات. لەبەرئەوە باش ئاگام لە هەواڵی تورکەکان و شەڕەکانی ئەنادۆڵ هەبو. هەرچەند لە دڵدا ئەمزانی کە سەرکەوتنی تورك قازانجی بۆ کورد تیا نیە، وەکی تریش باوەڕم بەوە نەبو کە کوردستان لە ئەنجامی سەرکەوتنی لەشکری یۆنان لەدایك ببێ. ئەو هەمو هەوڵانە کە لە دەس درابو، ئەو سستی و ساردیەی کە بەرامبەر بە کورد لە سیاسەتی ئینگلیزا ئەبینرا. کردەوە ناڕەوا و ناشایستەکانی سۆن و حاکمەکانی سیاسی تری ئینگلیز و گەلێ شتی تر منی وا لێکردبو کە بڵێم مەسەلەی کوردستان مەبەسی تەواوی ئینگلیز نیە. جگە لەمە دەماری خۆرهەڵاتی، موسڵمانی، ئاشنایەتی گیانی و دێرینیم لەگەڵ تورك، خوێندنم لە تورکیا و شارەزایم لە زمانی تورکی، سەردەمێ ژیانم لە ئەستەمولّ، وردبونەوەم لە سروشتی ڕۆمییەکان[١٥] و لە بنج و بناوانی ڕەوشت و خۆیان تێگەیشتنم هەمو لەوانە بو –کە قازانجی کورد و مەسەلەی کوردستانی لێ بکرێتە

---

[١٤] سەروتار: المقال الافتتاحي و بە تورکی (باش مقالە).

[١٥] ڕۆمی یا ڕومییەکانی ئەستەمولّ کە لە دەوری قوتابیەتی ئێمەدا زۆریان لە ئەستەمولّ ئەژیان و کاسبییان ئەکرد، هەمو خۆیان بە یۆنانی دائەنا و دوای شەڕی گەورە بە جارێ چونەوە یۆنانستان.

دەرەوە– بۆ هیچ مەبەسێکی تر نینۆکی تورك بە باوکی یۆنان نەگۆڕمەوە. ئەو ڕۆژە وەکو گەلێ کەسی تر منیش بە هەڵە چوبوم. هەڵمەتبردنی یۆنانم بۆ سەر تورك بە شەڕفرۆشتن، بە پەلپ پێگرتن و بە زوڵم ئەزانی. لە چاو منا تورکەکان قەومێکی ئازاو جوامێرو خاوەن ڕابوردویەکی پڕ لە ورشەو فەڕ بون. بەلای منەوە تورك ئەو میللەتە خۆرهەلاتییە گەورەو موسڵمانە بو کە لەگەڵ کورداو بەڵکو لەگەڵ هەمو قەومەکانی تری خۆرهەلاتا مێژویەکی دورو درێژی دۆستایەتی و پەیوەستیەکی دینی و نەژادی و تێکەلاوییەتی خوێنی هەبو. ئەوەم ئەهاتەوە بە بیرا کە ئێمە –کوردەکان –با هەندێ لاپەڕەی خوێناویشی تیا هەبێ، ساڵەهای ساڵ لەژێر یەك ئالا، ئالای خۆشەویستی عوسمانییا پێکەوە ژیابوین و هەروەکو "دکتۆر شوکری سەکیان" ئەڵێ لەسەر سنورەکانی تورکیا بەرامبەر بە قەومەکانی دنیا شەڕمان کردبو و بە سەریانا زاڵ ببوین" تامی سەرکەوتنمان چەشتبو و خۆهەڵکێشان بە مانەوە غەڕاو سەرمەستی کردبوین. بە کورتی لەگەڵ تورکا مێژویەکی دورو درێژمان هەبو. یۆنان هەرچەند خاوەنی ڕابوردویەکی پڕ فەڕ بو، بەلام ئەو ڕابوردوە بۆ یۆنانی ئیمڕۆ نەئەهاتە ژمارەوە. بەڵکو ئەوە بە ڕابردوی یۆنانی کۆن ئەژمێرێ، بە ناوی یۆنانێکی ئەساتیرییەوە دێت بە بیرا، ئەو یۆنانە کە لەگەڵ یۆنانی تازەدا لە خەیاڵ و ئەفسانە هەزاران پەردەیان لە بەینایە. چونکە یۆنانی تازە لە ولایەتێکی ژێردەستی دوێنێی عوسمانی" یۆنانیەکان لە هاوقەومێکی زەلیل و سەرنەوی ڕۆمییەکانی ئەستەمولّ بەولاوە شتێکی تر نەبون. ئەو ڕۆژە بە هاندانی ئینگلیزو بە چەك و سیلاحی دەوڵەتێکی بێگانە کە بە دوژمنایەتی قەومەکانی ڕۆژهەلات و خوێنمژینی موسڵمانەکان شۆڕەتی ڕۆیشتوە ئەیویست شکستی لەشکرەکانی تورك لە شەڕی گەورەدا بە هەل بژمێرێت و ئەودوای خاکی تورك داگیر ئەکا. بەڵکو بە تەمای ئەوە بو، کە حوکمی قەیسەرەکانی ڕۆمانی خۆرهەلات لە ئەستەمولّ زیندو بکاتەوە. ئەمانە بە بیری منا ئەهات و لەژێر تینی ئەم خەیالانەدا من لە کارەساتەکانی ئەو دەورە ورد ئەبومەوە. خوێنی خۆرهەلاتێکی موسڵمان لە ڕەگەکانی لەشما ئەگەڕا. یۆنانەکانم ئەفوغزاند.

قینم له ئینگلیز بو. هەمو خەڵقەکەی ئەو ڕۆژە ببون بە تورك خوا. وەکو فارس ئەڵێ:

نه از حب علیست

نه از بغض عمرست!

منیش‌و لەگەڵ منا زۆر کەسی تر نەك لە خۆشەویستی تورك، بەڵکو لە ناخۆشەویستی یۆنان‌و یا لە قینی ئینگیز داوای سەرکەوتنی مستەفا کەمالمان ئەکرد. ئەوانەی ئەمەیان نەئەکرد لە قاموسی ئەو ڕۆژەدا بە خائین ناویان نەبردنایە بە ئینگلیزخوا ئەدرانە قەڵەم. لەبەرئەمە وتارەکانی منیش هەوای تورکی لێ ئەداو دەنگی تورکی لێوە ئەهات.

لە وتارێکا ئەموت: *"ئەو ڕۆژە دور نیە کە لەشکری یۆنان لە بەرامبەر دلێرانی تورکا بەرەو دوا بگەڕێتەوەو پێش ئەوە خۆی بگەیەنێتە کەشتیەکانی یۆنان لەسەر ڕۆخی دەریا، لە ئیزمیر لەشکری مستەفا کەمال بگاتە سەری‌و بە نوکی "سونگی" تورك بڕژێنرێتە زەریاوە!.."* ئینگلزەکان بە ڕاستی سەیرن‌و هەناسەیان درێژە. من کە موعەلیمێك بوم‌و لە خۆمەوە تێهەڵقوتابوم‌و ڕۆژنامەکەی حکومەتم گرتبوە دەس، لەناو ئەو ڕۆژنامەیەدا دەربارەی حکومەت ئەدوام. ڕەخنەم لێ ئەگرت. ستایشی تورك‌و زەمی یۆنانم ئەکرد. ئەو یۆنانە کە بە چەك‌و پارەی ئینگلیز خەریکی لەناوبردنی تورك بو، لەوە ئەگەڕا کە بە بێخی تورکا بچێتە خوارەوەو ناوی لە خەریتەی گێتیا نەهێڵێت. لەگەڵ ئەمەشا ماوەیەکی زۆر نقەیان لێوە نەهات. جارێکیش لە وتارێکا وەنیزە لوس (داهیە)ی ئەو ڕۆژەم بە سەرسەری دائەنا.. تانوتم لە سیاسەتی ئینگلیز ئەدا. بەڵام ئیتر وردە وردە نوسینەکانم کاری کردبو. خەڵق بەرەبەرە چاویان ئەکرایەوە. زمانیان پژابو. زماندرێژییان ئەکرد. پەروایان نەمابو. بە ئاشکرا ستایشی تورکەکانیان ئەکردو جنێویان بە یۆنان ئەدا. ناوی من بە تایبەتی بە هۆی نەجمەوە لە هەمو باکورا دەنگی دابۆوە. لە دیواخانەکانا باس باسی ڕۆژنامەی نەجمەو وتارە بەتینەکانی ڕەفیق حیلمی بو. شوکری مودیر ڕۆژێکیان بانگی کردمە ماڵی خۆیان. ئەو شەوە

تا درەنگ بە خواردنەوەو قسەی خۆشەوە ڕامانبوارد. ئنجا باسی ڕۆژنامەکەی نەجمەی کردەوە.

بە قسەی ئەو حاکمی سیاسی زۆری گلەیی لە ڕەوشتی تازەی نەجمە بو و ئەیویست منی لیَ دور بخرێمەوە. لە لایەکی تریشەوە وتی *لەبەرئەوەی کە تورکی باش ئەزانی و ئەنوسی ئەگەر بێت و وشەی ئەوە بدەی کە بە پێچەوانەی مەرام و سیاسەتی ئینگلیزەکان نەجولێیتەوەو بە جۆرێکی کە بۆت دائەنێن نەجمە ببەی بەڕێوە ئەوا ئەیانەوێ* (ئینگلیزەکان ئەیانەوێ) *هەر تۆ بەسەر ڕۆژنامەکەوە بی و جگە لەمەش مەواجبێکی قەڵەویشت بۆ ئەبڕنەوە*. من لە وەڵامی شوکریا وتم *ئەگەر وا نەکەم چی ئەبێ؟* وتی *لە پێش هەمو شتێکا تۆ دەرئەکەن و دوای ئەوە لەبەر ئەم هەڵەیە کە کردومە و ڕێی تۆم داوە بە نوسین ڕۆژنامەکەشم لێ ئەسێننەوە*.. وتم *هەر ئەمەندە؟* وتی *من ئەڵێم ئەمەندە! بەڵام دور نیە کە لەمە زیاتریش بکەن*. وتم *وەکو چی؟*

وتی *وەکو ئەوەی کە لە مەکتەب دەرت کەن و لە عێراقیشت بکەنە دەرەوەو ڕەوانەی هندستانت بکەن*.. شوکری گەرم ببو. وەکو بەڕوی لە دەما تەقیبێ هەڵی ئەڕشت. بەڵام من هەر لەسەرخۆ و بە ساردییەکەوە وەڵام ئەدایەوە تا گەیشتە باسی ناردنم بۆ هندستان. ئەوساکە وتم: *"گەشتێکی هندستان بە خۆرایی!"* . شوکری تێگەیشت کە وشەکانی کەڵك ناگرێ و لە دڵی منا جێی نابێتەوە. لەبەرئەوە بڕییەوە. بۆ دو سبەی بە نامەیەکی ڕەسمی میللەری موفەتیشی ئیداری ڕێی نوسینیان لە من گرت. دوای ئەمە کەسێکی ئەوتۆش لە نەجمەدا نەیئەنوسی. چونکە ئەوی ئەنوسرا ئەبو بچێتە لای کابرایەکی هندی بەردەسی میللەر. ئەم کابرایە کە ناوی خۆی نابو مودیری تەحریرات و بە تڕ گۆیژەی ئەکێڵا ئەبو نوسینەکان ببینێ و ئیمزای موبارەکی لەسەر دابنێ.. چونکە ئیمزای مودیر! نەبوایە نەئەخرایە چاپەوە!..

دوای چەند ڕۆژێکیش بە تەلگراف ئەمری گۆڕانم وەرگرت. کرابوم بە مامۆستای قوتابخانەی نمونەی سەعادەت لە سلێمانی (٢٠ی ئەغستۆسی ئاب

١٩٢١). محەمەد بەشقە ئەو ڕۆژە بە ناوی موفەتیشی مەعاریفەوە لە کەرکوك نوێنەری نازر بو. پێم وت ناچم. ویستی تێم بگەیەنێ کە بچم باشە. بەڵام بە قسەم نەکرد. ڕۆژی دوەم لە بەغداوە تەلگرافێکی ترم بۆ هاتو لە وەزیفە دەرکرام.

* * *

٥٩

بە هەڵە چوبوم

ئینکاری ناکەم من لەوەدا کە لەسەر تورکم ئەکردەوە بە هەڵە چوبوم. بەڵام لەناو کوردا هەر من بەهەڵە نەچوبوم. ئێمە کە لە عێراقا بوین ئاگای تەواومان لە کوردەکانی تورکیاو تەنانەت ئاگامان لە نیشتمانپەروەرەکانیان نەبو. وەکو لە پێشا وتبومان کۆمەڵەکانی سیاسی کوردی ئەستەموڵ، عێراق و کوردەکانی عێراقیان نەخستبوە ژمارەوەو یا هیچ نەبێ نوێنەرێکی خۆیان تا لای شێخ مەحمودیش نەناردبو. لەبەرئەمە بە کوژانەوەی شۆڕشی شێخ مەحمودو ڕەوانەکرانی بۆ هندستان و دوای ئەوەی کە تەقەلاکانی سەی تەهاو ئینگلیزو یا ئینگلیز لەگەڵ حەمدی بەگ بە هیچ دەرچو و سەری نەگرت –خەڵقی تر چییان بە بیرا ئەهات نایزانم– بەڵام بە لای منەوە بۆ ئەو ڕۆژە مەسەلەی کورد لە عێراقا بڕابۆوە.

لە تورکیاشا ئەوەی کە ئێمە ئاگامان لێ بو کوردی ولایەتەکانی ڕۆژهەلات[١٦] لەگەڵ مستەفا کەمال چوبونە ژێر پەیمانەوەو بە پێی میساقی میللی بۆ پاراستنی نیشتمانی شەریکایەتی کوردو تورك! شانبەشانی لەشکری مستەفا کەمال و لە خەتەکانی پێشەوەی شەڕا هەڵمەتیان ئەبردە سەر لەشکری یۆنان. حکومەتی عوسمانی لە ئەستەمۆڵدا کە بازیچەیەك بو بە دەس سەرکردەکانی لەشکری داگیرکەرانەوە بە تەواوی کز ببو و دەسەڵاتی هیچی نەمابو. لەبەرئەمە

---

[١٦] ولایاتی شەرقیە.

کۆمەڵـەکانی سیاسـی کـورد کـە لـەوێ بـون تـازە بـە هیـوای حکومـەتی ئەسـتەموڵ نـەمابون و کـەڵکێکیان لـێ دەس نەئەکـەوت. لـەولای تریشــەوە مسـتەفا کـەمال هەروەکو -بەهەر جۆرێك بێ- سوارەکانی کوردی ناردبوە خەتەکانی پێشەوەی شەڕ، هەزاران تەلەگرافیشی بۆ کوردی شارەکان ئەنوسی و ئەیناردە کۆنفرانسی ئاشتی و بەمە شەریف پاشای نوێنەری کۆمەڵەکانی کوردی بە درۆ ئەخستەوە. ئەو نوسەرە بێگانەیە کە مستەفا کەمالی بە گورگە بۆر[١٧] ناو نابو بە هەڵە نەچوبو.

گورگـەبۆر هـەروەکو لـە ناوچـەی شـەڕی سـەربەخۆیی ولاتـا یـاری بـە کەللـەی دوژمـن ئـەکرد لـە ناوچـەی سیاسـەتیش تـوانی کـە یـاری بـە ئـەقڵی کـورد بکـا. لـە هەڵبژاردنی تازەی مەبعوسانا سێیەکی نائیبەکانی لە کورد هەڵبژاردو ئەمانە لە مەجلیسـی گـەورەی میللەتـدا لـە ئەنقـەرە تەمسـیلی کوردیـان ئـەکرد. ئیتر چیان ئەویست؟ بەم سیاسەتە ژیرانەیە، مستەفا کەمال گرەوی بردەوەو بۆ ئەو ڕۆژە کوردەکانی فریو داو ژیری کردنەوەو هەر بەم سیاسەتەش بو کە توانی دوای ئەوە کوردەکان لە خۆی نزیك بخاتەوەو لە تەقەلا بۆ کوردستان دوایان بخاو ساردیان بکاتەوە، دەوڵەتە سوێندخۆرەکانیشی لە مەسەلەی کورد پەشیمان کردەوەو بە هۆی کەڕ[١٨]ێکی وەکو عیسمەت پاشاوە "این اونو" پەیمانی سەڤەری پێ هەڵوەشاندنەوە.. ئەوەش لەوێ بێ کە وەکو ئەمانبیستەوە مستەفا کەمال وای بردبوە مێشکی کوردەکانی تورکیاوە کە دوای بڕانەوەی شەڕی تورك و یۆنان هاتو گەورەکانی کورد ئیدارەیەکی تایبەتی و سەربەخۆیی کوردستان بۆ ژیانی برایانەی کوردو تورك بە باشتر بزانن بۆ خۆیان، بە هیچ کلۆجێك تەگەرە نەهێنێتە ڕێیان و ڕێی سەربەخۆییان لێ نەگرێ..

* * *

[١٧] گورگە بۆر: بوز قورت، الذئب الاغبر.

[١٨] کەڕ: گوێگران، اطرش.

٦٠

ئەو ڕۆژە کە لە وەزیفە دەرکرام، تۆفیق ئەفەنی مامی گەورەم هاتە لام‌و دڵی دامەوە. لەو دەمەدا پارەشی هەبو. وتی بە تەنگەوە مەبە. تۆ بۆ وەزیفە دەس نادەی. کاغەزت بۆ ئەنوسم. بچۆو لە بەغدا تا ٣٠٠٠ ڕوپیە وەرگرەو شتومەکی پێ بکڕەو دوکانێ دابنێ! دوای چەند ڕۆژێك چومە بەغداو خەریکی ئەوە بوم هەندێ شتومەك بکڕم. حەمدی بەگ ڕۆژێکیان هات بە شوێنماو بردمی بۆ ئوتێل. لەوێ بە دەم قاوەخواردنەوەوە باسی نوسینەکانی ڕۆژنامەی نەجمەی هانیە پێشەوە، لەوە زیز بو کە لەسەر تورکم کردۆتەوە. کە بیری خۆم عەرز کرد نەچو بە دڵیا. منیش هەندێ شتم لەو پرسی. لەوە ڕەنجاو بێ ئەوە کە هیچ بڵێ هەستایە سەرپێ. تێگەیشتم کە سەخت بوە. زۆر بە ئەدەبەوە لێی جیا بومەوەو ئیتر ساردی کەوتە بەینمانەوە. دوای چەند ساڵێك لە لەندەنەوە بە سەردان هاتبۆوە. لەلای دکتۆر شوکری سەکبان توشی بوم. سەروڕیشی بوبو بە کلوی بەفر. بە ڕاستی داخم خوارد. قەت نەمئەویست کە کوردێکی بەنرخی وەکو حەمدی بەگ لە کزیا ببینم.

ئێوارەیەکیان لەسەر پردەکەی (مۆد) توشی فارڵ بوم. لەناو ئۆتۆمۆبیلەکەیا چاوەڕێ بو ڕێی بۆ بکرێتەوە. من تێپەڕ بوم‌و سلاوم بۆ نەکرد. وامزانی کە نەیناسیمەوە. چونکە تەنیا جارێك منی دیبو. ئەوەش کە دوای دامەزرانم بە مامۆستایی جارێکی تر بە تەفتیش هاتبوە کەرکوك، محەمەد بەشقە ناردی بە شوێنما. چوم‌و لە ژورەکەی ئەوا چاوم پێکەوت. بە تورکی قسەی لەگەڵ کردم. بەڵام شێوەی قسەکردنی وا نەبو کە بە ئاسانی تێی بگەم. پاپەکەشی بە لچەوە بو، لەبەرئەوە وشەکانی باش دەرنەئەکەوت. سەلیم حەسون[19]ی لەگەڵ بو. بە فارڵ

[19] سەلیم حەسون لە دیانەکانی موسڵ بو. ئەو ڕۆژە موفەتیشی مەعاریف بو لە بەغداو لە گەڕانەکانی فارڵ ی نازرا لەگەڵی ئەبو. نازر زۆر متمانەی پێ ئەکرد.. لە زمانەکانی فەرەنسزیو عەرەبیا زۆر شارەزابو. کە لە تەفتیش جیا بۆوە ڕۆژنامەی (العالم العربی) دەرئەهێنا، کە لەو

ی وت "بە فەرەنسزی" قسەم لەگەڵ بکا. فارڵ دوای ئەمە بە فەرەنسزی لەگەڵم دوا. لێی پرسیم کە لە مەکتەب چی ئەڵێمەوە؟ وتم حساب و هەندەسەو زمانی تورکی. تەبەقێ کاغەزی هەڵگرت و هەندێ شتی لێ نوسی، دوایی دایە دەس من. دو پرسیاری بە فەرەنسزی نوسیبو. یەکێکیان لە بابەت (تەناسبی مورەکەب و یا تێکەڵ)ەوە، ئەوی تریشیان لە بابەت خێرایی (سورعەت)ەوە بو، هەر بە فەرەنسزی وەڵامەکانم بۆ نوسییەوە. وا دیار بو کە بە دڵی بو. وتی: پێویستە تۆ هەر موعەلیمی بکەی.. ئەمە یەکتری بینینی ئێمە بو.

بۆ سبەینێی ئەو ڕۆژە کە من لەسەر پردی "مۆد" توشی فارڵ بوم، ڕەمزی کەرکوکی موعەلیم چوبوە لای، لەو هەواڵی منی پرسیبو. بە ڕەمزی وتبو کە دوێنێ دیومەو ئەمەوێ بێتە لام لە دائیرە چاوم پێ بکەوێ. ڕەمزی ئێوارە لە بازاڕی کۆنەفرۆشەکان (سوق الهرج) لای دوکاندارێکی کورد منی دۆزیەوە. پێی وتم کە فارڵ ئەیەوێ بچمە لای. وتم پێی بڵێ چاوم پێ نەکەوت و منیش نەچومە لای..

"سلێمان خان"ی کە لەمەوبەر باسمان کردبو بۆ سەردانی کەسوکاری چوبوە تاران. لەو ڕۆژانەدا گەڕابۆوە لە بەغدا توشم هات. وتی *دوێنێ لای فارڵ بوم. هەواڵی تۆی لێ پرسیم و لەوم زانی کە تۆ* (واتە من نوسەر) *لە بەغدای. تکای لێ کردم کە بە تۆ بڵێم بچی چاوت پێ بکەوێت.* بەویشم وت *ناچم.* وتی *لەبەر چی؟* ئەوساکە باسی خۆم و دەرکرانم لە وەزیفەو هۆی هاتنم بۆ بەغدا بۆ سلێمان خان گێڕایەوە.

سلێمان خان وتی *ئنجا کە کارت پێی نەبێ باشتر. دەستوری پیاوانە ئەوەیە کە بچیتە لای و هات و باسی کاری یا وەزیفەیەکی لەگەڵ کردی بڵێ نامەوێ و سوپاست ئەکەم.* قسەکانی سلێمان خانم لای بەجێ بو. سبەینێ چومە لای فارڵ زۆر بە شیرینی بەرەو پیری کردم. دوایی وتی: *من لەسەر داواکردنی ئیدارەی*

دەورەدا باشترین ڕۆژنامەی عەرەبی بو لە بەغدا. نوسینەکانی و سەروتارەکانی گەواهێکی تەواوی شارەزایی بو لە ئەدەب و لە سیاسەتدا. لەگەڵ منا کەمێك ناسیاوی هەبو..

کەرکوك تۆم گۆڕی بۆ سلێمانی. بۆچی نەچوی؟ بەسەر دەمما هات، وتم *لە ماڵەوە نەخۆشم هەبو پێم نەکرا بچم.* کەمێ بێدەنگ بو دوایی وتی: *جێی داخە کە لە کاتێکا ئەبو یارمەتی بدرێی لە وەزیفە دەرکراوی.* وتم *جێی داخ نیە سوپاستان ئەکەم.* ماوەیەکی باش دانیشتم. هەرچیم وت کەڵکی نەبو. ئەیویست دامنێتەوە بە مامۆستا. وشەکانی زۆر جوان و پیاوانە بو. لە نازرێکی ئینگلیز بەرامبەر بە موعەلیمێکی دەرکراوی وەکو من هیوای ئەوە نەئەکرا. شەرم گرتمی و بەڵێنم دا کە بچم بۆ سلێمانی. ئەو دەمە داوای لیستە (قائیمە)یەکی کرد و پیشانی دام. هی مامۆستاکانی کەرکوك بو کە (پلە=دەربەجە)یان بەرز کرابوەوە. یەکەم ناو هی من بو. وتی: *ئەبی تۆ مامۆستا بی واتە خزمەتی زانستی قەومەکەت بکەی..* من لەناو دڵی فارلێ شارەزا نەبوم. ئەشیانوت کە کابرایەکی وشك و ئیستعماریە. بەڵام ئەوەی لێم دیوە ئەیگێڕمەوە، زۆر جاری تریش ئەم باسەم لە جێی خۆیا گێڕاوەتەوە..

فارلێ هەر بەمەوە نەوەستا. مامۆستا "بەشقە[٢٠]" ئەو ڕۆژە لە بەغداو ئەو ساتە لە مەعاریف بو. داوای کرد، کە هات پێی وت *تۆ کەی ئەگەڕێیتەوە؟* وتی *سبەینێ.* ئنجا لە منی پرسی و وتی *ئەگەر ئەتوانی لەگەڵی بگەڕێیتەوە ئەوا بە ئۆتۆمۆبیلی ئەو تا کەرکوك ئەچی.* لە بەغداوە بۆ کەرکوك ئۆتۆمۆبیل هەر چنگ نەئەکەوت. بشبوایە زۆر بە گران ڕێ ئەکەوت. لەبەر ئەوە هەرچەند کەوتمە پەلەپەلیش وام بە باش زانی لەگەڵ بەشقە بگەڕێمەوە. دەرچونم لە وەزیفە ماوەی ٢١ ڕۆژی پێ چوبو. بۆئەوەی شتێکی وام لە کیس نەچێ لە بەغداوە تا کەرکوك و لەوێوە تا سلێمانی کرێ گوێزانەوەی خستمە خۆڕایی و بە هۆی کاك بەشقەوە قائیمەیەکی سەفەری تەواوم بۆ کراو وەرمگرت..

*   *   *

[٢٠] مامۆستا محەمەد بەشقە لە بەغدا لە وەزارەتی داخلیە مودیری لەچاپدراوەکانە بە زمانی بێگانە (مودیری مەتبوعاتی ئەجنەبیە) کورد نیە نەیناسێ. ئینسانێکی زرنگ و کارشوناس و خاوەن تەربیەو ئەدەبە.

٦١
لاپەڕەیەکی تر لە شۆڕشی عەرەبەکانی عێراق

ئەگەر ئاوڕێك بدەینەوە سەر شۆڕشی عەرەبەکانو چاوێکی دوبارە بە لاپەڕە ٨٢ی بەشی ٣ی ئەم یادداشتەدا بخشێنین، بیرمان ئەکەوێتەوە کە لە باسی شۆڕشی ١٩٢٠ی عەرەبەکانا تا مزگەوتی حەیدەرخانە هاتبوینو لەوێ بە ناوی خوێندنەوەی مەولودەوە ئەو کۆبونەوە گەورانەمان دێتەوە بەرچاو کە شێخ مەهدی بەسیر، بە شیعرە نیشتمانیو ئاگرینی خۆمی هانی ئەدانو ئەیهێنانە خرۆش. لەناو لافاوی ئەم حەشاماتەدا کە لە هوروژمی خەڵقی بەغدا پەیا ئەبو، گەورەو بچوك، ژنو پیاو، کرێکارو ئاغا، خوێندەوارو نەخوێندەوار بە کورتی لە هەمو پۆلو دەستەیێ ئینسانی تیا ئەبینرا کە کڵاوەکانی سەریان نەبێ جێی تریان کەمو یا بە دەگمەن دەرئەکەوت. فێستی سورو مێزەری سپیو یا سەوز، کەشیدەی زەردو جامانەی شینو یا ڕەشو سپی، عەگاڵی سورمەو یا ڕەشماری[٢١]، مشکیو چەفتەی خۆمانەو جافی، سەری ڕوت، تەپلەی هەورامیو تەقیلەی عەجەمو یا خودەی عەرەبی ئیتر لە کڵاو و سەرپۆشی چەشناو چەشنو هەمەڕەنگ بە وێنەی کەفو کوڕی ڕوی زەریا شەپۆلی ئەداو بە ڕاستی نیگارێکی سەیرو جێی تەماشای ئەهێنایە ناو. ئەم حەشاماتە کە حەوشە گەورەکەی مزگەوتو سەربانەکانیو سەر دیوارو دەوری گومەزەکان تا ئەگاتە ملیوانەی منارەکانی بە چەشنێکی وا ئەتەنیەوە جێ پێیەکی تری لێ نەبێتەوە. لە عاست گڕی شیعرەکانی مەهدی بەسیریو شەقەی چەپڵەڕێزانی بە کوڵی هەزاران ژنو پیاو و منالا، ئینسان بە ڕاستی خۆی بۆ نەئەگیراو فرمێسکی گەرم بە چاوەکانیا ئەهاتە خوارەوە..

*   *   *

---

[٢١] ڕەشماری: وەکو ماری ڕەش.

لێرەدا –پێش ئەوەی کە ڕاستەوڕاست بکەوینە باسی دوا لاپەڕەکانی ئەم شۆڕە گەورەیەو ئەنجامەکەی بخەینە بەرچاوی خوێنەرە بەڕێزەکان" تکای ئەوەیان لێ ئەکەین کە چیکڵدانەیان فراوان بێ و بۆ ماوەیەکی کەم ئۆقرە بگرن کە جارێ لە لایەن تێکەڵایەتی و یەکتری ناسینی بەینی ئینگلیزو عێراقەوە لە زەمانی کۆنەوە تا شەڕی یەکەمی گەورە سەر ڕشتەیی عەرز بکەین:

ئینگلیزەکان بۆ جاری یەکەم لە ساڵەکانی ١٦٣٥-١٦٣٩دا بە هاتنیان بۆ بەسرە عێراقیان ناسیبو و لێی نزیك کەوتبونەوە[٢٢] دورکەوتنەوەی "پۆرتگال و یا پرتقاڵ"ی یەکان لە عێراق هەلێکی گەورە بو بۆ ئینگلیزەکان و نزیك کەوتنەوەیان لە عێراق. بە هۆی ئەو ڕوپیێ–دان و یارمەتیەوە کە دیبویان توانییان کە لە ١٦٤٣دا ناوچەیەکی بازرگانی بۆ خۆیان دابمەزرێنن. دوای ئەمە ناوچەی بازرگانی بەندەر عەباسیش لە ساڵی ١٦٤٥دا گواستیەوە عێراق.

بەڵام هۆلاندییەکان هەر لەو ساڵەدا کەلوپەلێکی زۆری بازرگانیان ڕشتە عێراقەوەو کەوتنە ڕقەبەری لەگەڵ بازرگانیەتی ئینگلیزو زەرەرێکی گەورەیان پێگەیاند. جگە لەمە پاشا[٢٣]ی عوسمانیشیان لێ هان دان کە فەرمانی دا بە داخستنی عەمارەکانی تاجرەکانی ئینگلیز. بەڵام ئەمە نەبوە هۆی داخستنی ئینگلیزەکان لە ناردنی یەکلەدوای‌یەکی کەشتیەکانی بازرگانییان بۆ بەسرە. کە عەلی پاشای والی بەغدا[٢٤] لە ساڵی ١٧٦٣دا چوە بەسرەو ئەو کردەوە خراپانەی قەبیلەکانی کەعبی بیستەوە کە لە دەوری بەسرە ڕوی ئەدا لەگەڵ وەکیلی شەریکەی ئینگلیزا ڕێکەوت کە بەو شەرتە کەشتیەکانی شەریکە یارمەتی هێزەکانی والی بدا بۆ تەمێکردنی قەبیلەکانی کەعب، والیش لە کاروباری شەریکەدا یارمەتی ئەوان بداو چی بۆ شەریکە باش و پێویست بێ بۆیان بکا.

---

[٢٢] ئەم باسە بە کورتی لە کتێبی (علی طریق الهند) وەرگیراوە.

[٢٣] لەو دەورەدا بە والی بەسرەیان ئەوت پاشا یا پاشای بەسرە بۆ کورتکردنەوە.

[٢٤] بە والی بەغداشیان ئەوت والی عێراق، کە ئەم والیە والیەکانی موسڵ و بەسرەی لەژێر دەسا بو.

لەسەر ئەمە وەکیلی شەریکە چەند کەشتییەکی نارد بۆ والی، بەڵام عەرەبەکان هەڵمەتیان بردە سەر ئەم کەشتییانەو تێکیان داو سێ کەشتیشیان بە دیل گرت. حکومەتی بەمبە (بۆمبای) کە بەمەی زانی ئەستەمولێکی لە شەش کەشتی ڕێکخراوی بۆ تەمێکردنی قەبیلەکان ناردە عێراق (١٧٦٦).

والی بەغدا عومەر پاشا بو. ئەویش هێزێکی حکومەتی لەگەڵ مەحمود ئاغای کەهیە لە بەغداوە ڕەوانە کرد کە لەگەڵ هێزەکانی بەمبە پێکەوە بچنە سەر کەعب. عەرەبەکان بەسەر ئەمانەشا زاڵ بون و دو کەشتی ئینگلیزو نۆ کەشتی والی بەغدا[٢٥] یان نوقمی زەریا کرد. جگە لەمە پشتی ئەو هێزانەشیان گرتبو کە لە کەشتیەکانەوە نێررابونە سەر عەرەبەکان و ڕێی گەڕانەوەیان لە کەشتییەکان بردبوە بەست. لەگەڵ ئەمەشا ئەم یارمەتیە لە شەریکەوە بۆ هێزەکانی والی بوە هۆی پێشکەوتنی دۆستایەتی بەینی والی و شەریکە. ئیتر ماوەی کاروباری جەنگ و کەڵکوەرگرتنی کاری توجارەتی ئینگلیز لە عێراقا تا هات زیادی کردو بڵاوتر بۆوە. لەبەرئەمە شەریکە بە پێویستی زانی کە لە عێراقا وەیکلێك دابنێت. لە پێشا کابرایەکی ئەرمەنی کرد بە وکیل. دوای بەینێك ئەم کابرایە گۆڕاو ئینگلیزێکی لە جێ دانرا. ئەم شەریکەیە شتومەکی مەعدەن و والای[٢٦] خوری ئەهێنایە عێراق و بە والای ئاوریشمی فارسی ئەیگۆڕیەوە. سلیمان پاشای گەورە، کە بە هۆی تەقەلا و کۆششی شەریکەوە کرابو بە والی، هەر سێ ولایەتەکە[٢٧] ببو بە گەورەترین یارمەتیدەری شەریکە. لە بریتی ئەم یارمەتیە والیش هەر پارەیەکی پێویست بوایە لە شەریکەوە پێشکەشی ئەکرا. ئەو پارانەش کە ئەیناردە ئەستەمولێ ناردنەکەی لە لایەن شەریکەوە جێبەجێ ئەکرا. جگە لەمانە کە بۆ لەشکرەکانی پاشا چەك و سیلاح و یا بۆ فێرکردنی مەشق بە عەسکەری مامۆستا پێویست ئەبو، شەریکە هەموی لە ئینگلتەرەوە بۆ ئەهانی. بەمجۆرە لە دوا

---

[٢٥] کەشتیی والی بەغدا مانای کەشتی حکومەتی تورکە.

[٢٦] والا: قوماش، مەنسوجات.

[٢٧] هەر سێ ولایەتەکە بەسرەو بەغداو موسڵ واتە هەمو عێراق بو کە پێیان ئەوت ئەیالەت.

ساڵەکانی چەرخی هەژدەما ماوەی دە ساڵاتێ شەریکە گەیشتە پلەیەك کە پۆستەو ئەمانەتەکانی بە ڕێی کاروانا بنێرێتە شارەکانی ڕۆخی زەریای سپی..

هەروەکو عێراق، ئەهالی وڵاتەکانی قەراغ خەلیجی عەرەبیش[٢٨] بە کشانەوەی پورتگالیەکان لەم ڕۆخانە[٢٩] ئینگلزەکانیان لیٚ نزیك کەوتبۆوەو ببون بە ئاشنا. وا دەرئەکەوت کە شەریکە (شەریکەی ئینگلیز) خۆی لا ئەدا لەوە کە لەگەڵ عەرەبەکان بکەوێتە شەڕەوە. بەوەدا کە وەختێ شای ئێران داوای یارمەتی لە شەریکە کرد بۆ ئەوەی کە بچێتە سەر عومان، شەریکە یارمەتی نەدا. بەڵام بە کشانەوەی پورتگالیەکان ئەهالی ئەم ڕۆخانە هێزیان پەیا کردو وایان لێهات کە بتوانن بەرهەڵستی قازانجەکانی ئینگلیزو ئێران و هۆڵاندەییەکان بکەن و تەگەرە لە کاروباریان بدەن. چەند جارێك پەلاماری کەشتییە بازرگانییەکانیان دان و چەند کەشتیەکی شەریکەی ئینگلیزەکانیان گرت و تاڵانیان کرد. لەگەڵ ئەوەشا کە شەریکە لە لایەن دەستدرێژیەکانی ئەم قەبیلانەوە گەلیٚ تەقریری وەرگرتبو، "حاکمی مەدراس"یش دەربارەی کردەوەکانیان لە سنوری وڵاتەکەیا شەریکەی ئاگادار کردبو. بەڵام بە هیچ کلۆجێك شەریکە خۆی لە قەبیلەکان نەئەگەیاندو دەسی بۆ درێژ نەئەکردن و چاوی لیٚ ئەپۆشین. تا هاتنی نادر-شا بۆ سەر تەختی ئێران، هەواڵ بەمجۆرە مایەوە. نادر-شا ئارام و ئاسایشی ئەم ڕۆخانەی لا پێویست بو. لەبەر ئەوە مەسقەت[٣٠] و بەحرەینی هێنایە ژێر فرمانی خۆیەوەو بۆ ماوەیەك دایمرکاندنەوە. بەڵام دوای بەینێك ئەحمەدی کوڕی سەعید ناوێك پەیا بو و مەسقەتی لەژێر چنگی ئێران دەرهێناو خستیە ژێر فرمانی[٣١] خۆی. دوای ئەحمەد، سەی سوڵتانی کوڕی بو بە جێنشین. لەم وەختەدا ناپلیۆن بە هەمو جۆریٚ خەریکی ئەوە بو کە لەگەڵ ئەو حکومەت و ئەمارەتانە ڕێکەویٚ کە کەوتبونە

---

[٢٨] خەلیجی عەرەب= خەلیجی فارس و یا وەکو تورکەکان ناویان لێنابو (بصرە کورفزی).

[٢٩] ڕۆخ: قەراغ، ساحل.

[٣٠] مەسقەت: مسقط.

[٣١] فرمان: ئەمر، فەرمان یا حوکم.

سەر ڕێی هندستان. یەکێك لەوانە کە بە دزییەوە نامەی لەگەڵ ناپلیۆن ئاڵوگۆڕ ئەکرد، سەی سوڵتانی حاکمی مەسقەت بو. ناپلیۆن چاوی لە هندستانەوە بوو ڕێی بۆ ئەوە پا ئەکردەوە کە لە هەلێکا پەلاماری هند بدا و لە چنگی ئینگلیزەکانی بێنێتە دەرێ. حکومەتی هند بەمەی زانیو دەسبەجێ داوای لە وەکیلی خۆی کرد کە لە بوشەهر دائەنیشت بچێتە مەسقەتو لەگەڵ سەی سوڵتان هەوڵ بدا بۆ بەستنی پەیمانێك[٣٢] کە بە پێی ئەوە لە مەسقەتدا بەرهەڵستی دەسەلاتی نفوزی فەرەنسزەکان بکەن.

ئەم تەقەلایە سەری گرتو لە بەینی حکومەتی هندو سەی سوڵتاندا پەیمان مۆر کرا. لە لایەن هندەوە میرزا محەمەد وەکیلی حکومەتی هند پەیمانەکەی مۆر کردو ئەمە یەکەم پەیمان بو کە لە بەینی ئینگلیزو سوڵتانی مەسقەتا ئەکرا. بە پێی ئەم پەیمانە سوڵتان بەڵێنی بە ئینگلیز ئەدا کە فەرەنسزەکان لە مەسقەت دور بخاتەوەو تا ئینگلیزو فەرەنسە لە شەڕا بن مەسقەت بەندەرەکانی[٣٣] خۆی لە ڕوی کەشتییەکانی فەرەنسەدا دابخا. جگە لەمە هەر لە پەیمانەکەدا بڕیار درابو کە لە مەسقەتدا، مەئمورێکی ئینگلیز دابنرێت کە لە کاروباری حکومەتا یارمەتی سوڵتان بداو یا سوڵتان بە پرسو ڕای ئەو بەڕێوە بڕوا.

دوای بەینێ بۆ حکومەتی هند دەرکەوت کە لە بەینی مەسقەتو فەرەنسزەکانا هاتوچۆکەری نهێنی هەیەو نامە ئاڵوگۆڕ ئەکرێ. ئەمجارە هند کەپتەن ماڵکۆلنی ناردە لای سوڵتانو لە شاری هورمز یەکتریان چاوپێکەوت ١٨٠٠م. ماڵکۆلن هەڕەشەی لە سوڵتان کردو پێی وت کە هند لە "سورات"ەوە تا کەلکەتە (کلکتە) هەمو بەندەرەکانی خۆی لە ڕوی کەشتیەکانی بازرگانی مەسقەتو هاتوچۆکەرانیا دائەخا. لە عاست ئەم هەڕەشەیەدا سوڵتانی مەسقەت ناچار ماو پەیمانێکی تری تازەی بۆ ماڵکۆلن ئیمزا کردو بە پێی ئەم پەیمانە بەڵێنی دا بە دانانی وەکیلێکی سیاسی ئینگلیز لە مەسقەتا. ئیتر لەو ڕۆژەوە ئینگلیزەکان دەسیان کرد بە

---

[٣٢] پەیمان: ئیتفاق یا مەعاهدە.

[٣٣] بەندەر: میناء، ئەسکەلە.

بڵاوکردنەوەی دەسەڵاتی بەریتانیا. بە هەمو ڕۆخەکانی خەلیجاو بۆ بچوکترین بیانو ئەگەڕان کە بیکەن بە هۆی هەڵمەتبردن لە زەریاوە بۆ سەر قەبیلەکانو بۆئەوە کە دەسیان بەسەرا بکێشن. یەکەمجار لە ١٨٠٥دا خۆیان دا بە قەبیلەی ئەلجەواسم دا کە لە ناو قەبیلەکانی ئەو ناوەدا (واتە لە مەنتیقەی موحایدە[٣٤]) لە هەمو ئەوانی دیکە بەهێزتر بون.

ئینجا بە بەستنی پەیمانی عەقدی ئیتفاقو موعاهەدەیەک لە دوای یەک، وردەوردە خستنیە ژێر چاودێریو دەسەڵاتی خۆیەوەو ئەو هێزو دەسەڵاتەی جارانی پێ نەهیشتن. یەکەم پەیمان لەگەڵ ئەم قەبیلانە لە ١٨٠٦دا بو. بە پێی ئەم پەیمانە بەڵێنی ئەوەی لێ وەرگرتن، کە ئالای شەریکە بە چاوێکی بەڕێزەوە تەماشا بکرێ. توخنی ئەو کەشتییانە نەکەون کە ئالای شەریکەی هەڵدابێ. دەس بۆ ئەو کەسانە درێژ نەکەن کە لەو جۆرە کەشتییانەدانو یا پەیوەستییان پێوەیە... بەڵام قەبیلەکان دوای ئەم پەیمانەش لە کردەوەکانی خۆیان نەئەکەوتن. تەنانەت جارێکیان هەڵمەتیشیان بردە سەر بەحرەینو عەسکەرەکانی حکومەتی عەممانیان لەوێ دەرپەڕاند. ئەم عەسکەرانە ئەوانە بون کە لە پێش بەینێکا لە لایەن ئینگلیزەکانەوە نێررابونو عەممانیان گرتبو. بەڵام لەسەر ئەمە، شەریکە ئەمجارە هێزێکی تری گەورەی ناردە سەریانو ڕەئسولخەیمە کە ناوچەیەکی قایمی ئەمانە بو وێرانی کردو نزیکەی ١٠٠ دانە کەشتییانی سوتاند. ئنجا چاریان نەماو دوبارە پەیمانێکی تازەیان لەگەڵ ئینگلزیەکان ئیمزا کرد (١٨٢٠). بە پێی پەیمانی ئەمجارە قەبیلەکانی ئەو ناوە هەنگاوی یەکەمیان هاویشتە باوەشی ئینگلیزەوەو بە تەواوی کەوتنە ژێر چاوێری بریتانیاوە. هەر لەو کاتانەدا بەریتانیا پەیمانێکی تری لە چەشنی ئەم پەیمانەی لەگەڵ بەحرەینیش جێبەجێ کرد..

* * *

[٣٤] ناوچەیەکی سێکوچکەیی هەیە کە لە ژێر حوکمی حکومەتو یا ئەمارەتێکا نیەو پێی ئەڵێن مەنتیقەی موحایدە، واتە بێ تەرەفو یا بێ دەخڵە.

٦٢
دەزگاکانی[٣٥] سیاسیی ئینگلیز لە عێراقدا

دوای ئەوە کە ئینگلیزەکان لە ڕۆخەکانی خەلیجا جێگیر بونو لە ڕێی پەیمانەکانەوە لەگەڵ گەورەکانی ئەم ناوە لە لایەن کاروباری بازرگانی خۆیانەوە دڵنیا بونو ترسیان نەما، وردە وردە دەسیان کرد بە وەرگێڕانی ئەم دەزگا بازرگانییانە بۆ سەر بارێکی سیاسی. لە ١٨١٢دا وەکالەتی بازرگانی بوشەهریان کرد بە وەکالەتێکی سیاسی. لە ساڵی ١٨٢٢دا لە وەکالەتەکانی هەمو ناوچەکانی تریشا ئەم گۆڕانە جێبەجێ کرا. وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیا تا ئەم مێژوە[٣٦] واتە سەرەتای قەرنی نۆزدەهەم، شتێکی ئەوتۆی بە کەڵکی دەربارەی ئەم ناوچەیە نەئەزانیو لە هەواڵی خەلیجو ئێرانو وڵاتەکانی دەوری خەلیج ئەوەندە شارەزا نەبو. بەڵام لە مێژوی ناوبراو بەدواوە لەو جێگانەوە بە هۆی وەکیلەکانەوە لە هەمو بابەتێکو هەمو جۆرێك ڕاپۆرتی دورو درێژی بۆ ئەچو و لە وردو بچوك، بێکەڵکو بەکەڵك، لە هەمو باسو هەواڵێك ئاگادار ئەکرا. تا وای لێهات کە ناچار ما (واتە وەزارەتی دەرەوە) بۆ تەماشاکردنی کاروباری ئەم ناوچانە لقێکی تایبەتی بکاتەوەو لە هەمو جۆرێ پیاوی خەبیرو شارەزا بە گەڵێ لە کاروکردەوەکانی تیا دابمەزرێنێ. لە پێشا وەکیلەکانی بەغداو بەسرەو بوشەهرو مەسقەت لە لایەن حکومەتی موقاتەعەیەکی بچوکی وەکو بەمباوە دائەنران. بەڵام لەم مێژوە بەولاوە حکومەتی هند، دانانی وەکیلەکانی گرتە ژێر دەس خۆی.

سیاسەتی بەریتانیا لە عێراقیشا لەسەر ئەم پێو شوێنە ئەڕۆیشت. وەکیلەکانی شەریکە خۆیان لە والیەکان نزیك ئەخستەوەو دۆستایەتییان لەگەڵ بەهێز ئەکرد. والییەکان لە لایەکەوە پێویستیان هەبو بە چەكو سیلاح بۆ

---

[٣٥] دەزگای سیاسی یا موئەسەسەی سیاسی.

[٣٦] مێژو: تاریخ.

لەشکرەکانیان" لە لایەکیشەوە ئاتاجی ئەوە بو کە شەریکە دەسەڵاتو نفوزی بۆ بەهێزکردنی جێگەو ناوچەیان لای حکومەتی ئەستەموڵ بەکار بێنێ و لە دەسیسەی ناحەزەکانو ئەوانە کە چاو ئەبڕنە جێگەکانیان بیانپارێزێ. شەریکەش ئەمەی لا خۆش بوو کەڵکی لێ وەرئەگرتو ئەم پێویستانەی ئەکرد بە هۆی نزیکبونەوە لە والیو بەئەنجام لەم ڕێیەوە نفوزو دەسەڵاتی تا ئەهات زیاد ئەبو و هەر کاروبارو قازانجێکی شەریکە هەبوایە بە سوکی جێبەجێی ئەکردو ئەیبردە سەر. تا وابو کە دەسەڵاتی شەریکە لە شارەکانەوە گەیشتە ناو عەشایرو ناو دێهاتیەکانی. والیش لەمە چاوی ئەپۆشیو گوێی لێ کەڕ ئەکرد..

لە کاتێکا حکومەتی بەریتانیا هەستی بەوە کرد کە ناپلیۆن کەوتۆتە سەر بیری پەلاماردان بۆ سەر هند -وەکو لە پێشەوە وتبومان- بەغدای کرد بە ناوچەی موقیم[٣٧]ێکی سیاسی تاسەر[٣٨]و لە ١٨٠٢دا پلەی (دەرەجە) ئەم موقیمەیان کرد بە کۆنسولو بەم تەرحە بەغدا بو بە ناوچەی دەسەڵاتی (نفوز) بریتانیا لەم هەرێمەدا. لەساڵی ١٨٠٨دا میستەر کلۆدیۆس جەیمس ڕیچ[٣٩] کرا بە کۆنسول لە بەغدا. ئەم کابرا ئینگلیزە پیاوێکی وریاو تێگەیشتو بو. لە ماوەی ١٣ ساڵا کە لە بەغدا ڕایبوارد توانی بە زرنگیو زیرەکی خۆی دەسەڵاتو نفوزی (شابەندەری) ئەوەندەی تر زیاد بکاو شابەندەرخانە ئەوەندە بەرز کاتەوەو بیخاتە بەرچاو تا بو بە ناوچەیەکی کۆبونەوەی پیاوە بەڕێزەکانو ناودارکانی بەغدا. شابەندەرخانەی کردبو بە جێگەی ڕابواردنی خاوەن مەنسەبەکانی حکومەتو یەکتری بینینی سیاسییەکان. جگە لەمە لە کونسولخانەدا میوان ڕائەگیراو لەملاو ئەولاوە

---

[٣٧] موقیم یا (مقیم= دانیشتو). لێرەدا بە مانای جۆرە نوێنەر (ممثل)و یا شابەندەرێك "کۆنسول" هاتوە.

[٣٨] تاسەر: دائیمیو یا بەردەوام یا بۆ هەموکاتو وەختێك.

[٣٩] میستەر ڕیچ ئەوەیە کە لە ساڵی ١٨٢٠دا لە دەوری مەحمود پاشای ئەمیری باباندا گەشتێکی ئەمارەتی سلێمانیو کوردستانی کردوەو کتێبێکی دەربارەی گەشتەکەی نوسیوەتەوە.

ناسیارو هاتوچۆکەرانی زانیارو بەناوبانگ ڕویان تێ ئەکردو بەمجۆرە کردبویان بە جێی کۆڵینەوەو پشکنینی شتی مێژوینی کۆن[٤٠]. بەڵام ئەمە زۆری دەوام نەکردو پەرەسەندنو بڵاوبونەوەی نفوزو دەسەڵاتی کۆنسولخانە بەمجۆرە بو بە هۆی ناڕەزایی داود پاشای والیو لەگەڵ کۆنسولدا ناکۆکیان کەوتە بەینەوە. لەسەر ئەمە داود پاشا هەرچی حقوقو ئیمتیازاتێکی درابو بەوانە کە بێگانە واتە ئەوروپایی بون هەموی لێ وەرگرتنەوەو پوچی کردەوە. سەرەڕای ئەمە کۆدەی[٤١] گومرگیشی لەسەر کوتاڵو شتومەکی تری بازرگانی ئینگلزیەکان دو چەندانە[٤٢] کرد. گرێو قۆرتێکی زۆری هێنایە ڕێی کۆنسولو بەرهەڵستی هەمو کاروباری کۆنسولخانەی ئەکرد تا وای لێهات کۆنسول داوای ئەوە بکا کە بەغدا بەجێ بێڵێت. پاشا ئەمەشی بە کۆنسول ڕەوانە نەبینی. بەڵکو دوای ئاڵوگۆڕی نوسینو موخابەرەیەکی دورو درێژ لە بەینی هندو بەغداو ئەستەموڵ ئنجا ڕێی دا کە کۆنسول لە بەغدا بچێتە دەرەوە[٤٣].. بەڵام بەر لە ڕۆیشتنی داود پاشا لە بەغدا

---

[٤٠] شتی مێژویی کۆن: الاثار التاریخیة القدیمة، عادیات =عەنتیکە.

[٤١] کۆدە: (ویرگو بە تورکی) یا ڕەسمی گومرك.

[٤٢] دو چەندانە: دوقاتو یا موزاعەف (مضاعف).

[٤٣] کوردو داود پاشای وەزیرو والی بەغدا: داود پاشا لە ساڵی ١٨١٦ی میلادی بە ڕوتبەی وەزارەتەوە کرا بە والی بەغدا، واتە عێراق (بەغداو بەسرەو شارەزور) پێش ئەوە لە بەغداو لە زەمانی سەعید پاشای والیا دەفتەردار بو. دوایی لەگەڵ سەعید پاشا تێکچو. لەسەر ئەمە شکی لە خۆی پەیاکردو ترسی لێ نیشتو بە ئەنجام ڕۆژێ بە دزیەوە بەغدای بەجێهێشت. نەیئەزانی ڕو بکاتە کوێ؟ لەم حەلەدا نامەیەکی لە سلێمانیەوە لە مەحمود پاشای بابان وەرگرتو چوە سلێمانی. مەحمود پاشا، جوان بەرەو پیری کردو کردی بە میوانی خۆی. هەندێ لە ئەمیرەکانی تریش وەکو سلێمان پاشای بابان (ئەمیری پێشوی کۆیەو حەریر) لە دەوری کۆبونەوەو بە یارمەتی مەحمود پاشا بە هەمو لایەك کۆمەکی کراو بە ناوی کوردی بابانو کەرکوکەوە نامەیەك ڕێکخراو ڕەوانەی ئەستەموڵ کرا. لەم نامەیەدا لەبەر بێکەڵکیو بێ ئیدارەیی، سەعید پاشا داوای دانانی داود ئەکا بە والیو ئەم نامەیە بە پیاوی تایبەتیا نێررابو. دوای چل ڕۆژ مانەوەی داود لە سلێمانی مەحمود پاشا ئۆقرەی نەگرت بە خۆیو هەمو لەشکری بابانەوەو لەگەڵ سلێمانی ئامۆزای داودی هەڵگرتو ڕێی کەرکوکی گرتەبەر. ئەیویست بچێتە بەغداو بە زۆری

هەواڵ گۆڕاو دەسەڵاتی ئینگلیز دەسی پێکردەوە. بەڵکو لە جاران گەلێ زیاتر نفوزیان پێشکەوتو پەرەی سەند. والییەکانی دوای داود پاشا لەوە ئەترسان کە کۆنسول لێیان بنوسێت بۆ ئەستەمولو باسو هەواڵی عێراقو کردەوەکانیان لە حکومەتی "پادشا" بگەیەنێ. چونکە لەوەدا شکیان نەبو کە کۆنسول ئاگادارە لە بەرتیل وەرگرتنیانو لەوەی کە شوێن قازانجو دەسکەوتنی خۆیان کەوتون، لە بێ دەسەلاتیو بێکارییان لە هەڵسوڕاندنی کاروباری ولایەتا، لە لاگیری ئەوانەدا کە کەڵکیان لێ وەرئەگرن بە کورتی لە هەمو شتێکا کە سەرنجت بدایەتێ نیشانەی خراپەو ناڕەوایی و فەسادی بو. بە ڕادەیەك کە ئیتر هەواڵی عێراقو کاروباری ولایەت ببو بە جێی داخو لێکدانەوەیەکی ڕاستی.

شێخەکانی قەبیلەکانیش بۆیان دەرکەوتبو کە والییەکان لە کۆنسول ئەترسنو سڵی لێ ئەکەن. ئەیانزانی کە کۆنسول ئەتوانێ یارمەتیان بداو لە شەڕو غەزەبی

هێزی کورد داود بکا بە والی. لە نزیك کەرکوك لە ئاشە سورە (قرمزی دەگرمەن) نامەی پادشای ئەستەمولێ گەیشتو مۆژدەی دانرانی داود بە والیەتی، کوردەکانی گەشاندەوە. هێشتا نەگەیشتبونە کەرکوك، لە دێی تۆخماخلو "طوقماقلو" بە نامەیەکی ترەوە ڕوتبەی وەزارەتیشی بۆ هات. بەلام سەعید پاشا بەینێك ڕێی داود پاشای نەدا کە بچێتە ناو شارەوە، بەڵکو دوای شەڕو شۆڕشێکی زۆر داود پاشا بە یارمەتی مەحمود پاشاو کوردەکان ئنجا چوە بەغداو کاروباری وەزارەتو والیەتی گرتە دەس. داود پاشا لە والیە بەناوبانگەکانی عێراقو وەزیرە داناو بەکارەکانی ئەو دەورەیە. لە عێراقا گەلێ کردەوەی باشو بە کەڵکی هەیە. مزگەوتی داودیە یەکێکە لە یادگارەکانی داود پاشا ئێستە پێی ئەڵێن مزگەوتی حەیدەرخانە (١٢٤٦ی هـ= ١٨٢٧میلادی). بەلام دوای ڕۆژەکانی ئەمیش وەکو دەستوری ئەو زەمانە بە سەختیو بە تاڵی تێپەڕی. نەخۆشی تاعونو هەڵسانی ئاوی دیجلە قڕی خستە ناو ئەهالی. هەندێ هۆی کۆمەلایەتیو سیاسی بناغەی حوکمی داود پاشای هەڵتەکاند. بە ئەنجام ئەستەمولێ ویستی داود پاشا دور خاتەوە. عەلی ڕەزا پاشای والی حەلەب کرا بە سەرعەسکەرو بە هێزێکی گەورەوە نێررایە سەری. ئەمیش وەکو سەعید پاشا زۆری تەقەلا داو کەڵکی نەبو. لە حوکم دور خرایەوە. بەلام وەکو سەعید پاشای چارەڕەش نەکوژرا. لە هەندێ جێگەی تر بەینێك لە کاروباری دەوڵەتا بو و بە ئەنجام چوە حیجازو تا مرد لەوێ مایەوە..

تاریخ العراق الحدیث. بەرگ ٦، عەباس عەزاوی.

والی بیانپارێزێ. تەنانەت ئەوەش تێگەیشتبون کە دەسەڵاتی کۆنسول گەیشتۆتە پلەیەکی وا بتوانێت لەلای حکومەتی ئەستەموڵ بەربەرەکانی والی بکاو لەبەرچاوی پادشای بخاو یا ببێتە هۆی گۆڕانیو یا دەرکرانی ئێجگاری. لەبەرئەمە والییەکان بە ناچاری خۆیان لە کۆنسول نزیك ئەخستەوەو تەقەلایان ئەدا کە ببن بە دۆستو خۆشەویست. میستەر لۆنگرێك[٤٤] ئەڵی: *"ئەم جۆرە کەسانە هەر لەو ڕۆژەوە هەستیان بەوە کردبو کە بەریتانیا لە چەرخی بیستەما لەو حاڵەدا نامێنێتەوە کە لە چەرخی نۆزدەمینا تیایەتی. واتە ئەوەیان بۆ دەرکەوتوە کە لە چەرخی بیستەما بەریتانیا ئەبێ بە بەریتانیایەکی ترو دەورێکی وا گرنگ هەڵئەسوڕێنێ کە پێویستەو قازانجی عەشیرەتەکانو قەبیلەکانی عەرەب لەوەدایە کە لە ئێستەوە خۆیانی لێ نزیك بخەنەوەو دۆستایەتی لەگەڵ بگرن.."* .
هەرچەند ئەمە لە ئێمەوە ئاشکرا نیەو نازانین کە قەبیلەکانی عەرەبی عێراق لەو مێژوەدا ڕاستە لەم بیروباوەڕەدا بون یا نە" بەڵام ئەوە جێی گومان نیە کە چەرخی نۆزدەهەم هاتە تەواوبونو پێ نرایە چەرخی بیستەمەوە وەکیلی بریتانیا لە بەغدا گەیشتبوە پلەیەکی زۆر بەرزو لە چاو والیەکانا ببو بە نوێنەرێکی مومتازو تایبەتی. پلەی نوێنەری بەسرەش سەرکەوتبو و کرابو بە کۆنسول. بەڵام نوێنەری ئینگلیز لە موسڵ جارێ بە نائیبی کۆنسول مابۆوە.

لە عێراقا بەمجۆرە گۆڕانو پێشکەوتنی سیاسەتی بەریتانیا بو بە هۆی ئەوەی کە لە خەلیجو وڵاتەکانی دەوری خەلیجا هەندێ گیروگرفتو کاروباری وا بێتە ڕێی ئیمپراتۆریەت کە زۆر جێگەی لێکدانەوە بێ. گرنگترینی ئەمانەو زۆرتر جێی ئەندێشەو لێکدانەوەیان مەسەلەی (ڕێگەی هاتوچۆ=مواصلات)و ئاڵوگۆڕی نوسین (مخابرات) بو لە بەینی لەندەنو بەریتانیای خۆرهەڵاتا. ئینگلیزەکان دوای ئەوەی کە سیاسەتی خۆیان لەم هەرێمەدا گۆڕیو کەوتنە سەر بیری ئیستعیمار،

---

[٤٤] میستەر لۆنگریكو یا Stephun Hemsley Longrigg کە دوای هاتنی ئینگلیزەکان بۆ عێراق بەینێ لە کەرکوك کرابو بە حاکمی سیاسی. خاوەنی کتێبی چوار چەرخی دواینی عێراقی تازەیە کە لە لایەن مامۆستا جەعفەر خەیاتەوە کراوە بە عەرەبی.

ناچار مان بەوەی کە تەقەلا بدەن بۆ دۆزینەوەی ڕێگەیەك کە ئیمپراتۆریەتی خۆرهەڵاتی پێ ببەستن بە لەندەنەوەو بیکەن بە ڕێی ئاڵوگۆڕی نوسین لە بەینا کە بتوانن بەم جۆرە لە هەمو باسو هەواڵێکی خۆرهەڵات ئاگاردار بنو هیچ جۆرە کارەساتو قەوماوێکی ئەو ناوەیان لیٚ ون نەبیٚو نەشارێتەوە. لەبەرئەمە بە هەمو جۆریٚ تێئەکۆشانو خەریك بون کە لەسەر ڕێگەی هندستان خەتێکی ئاسنو بە درێژایی ئەم خەتە ناوچەی پۆستەو تەلەگراف دروست کەنو دامەزرێنن. ئەو خەتە کە لە بەینی لەندەنو هندستاندا ڕاکێشرا بەسەر عێراقو ئێراندا تێئەپەڕیٚ. ئنجا لەبەرئەوە ئێمەش باسی ڕاکێشانی ئەم خەتە بە کورتی ئەگێڕینەوە:

ئینگلیزەکان لە نیوەی یەکەمی چەرخی نۆزدەیا هەستیان بە پێویستی ڕاکێشانی ئەم تەل[٤٥]ە کرد. چونکە بۆیان دەرکەوت کە وەڵامی نامەیی لە خۆرهەڵاتەوە ئەنێرێتە لەندەن، دوای سیٚ مانگ ئەگاتە دەستیانو ئەمە ئەبێتە هۆی بەسەرچونی ئەو کەڵکە کە لە ناردنی نامەکە بە تەمای ئەبن. جگە لەمە یاخیبونی عەسکەرەکانی هند لە بەنگاڵو کارەساتیٚ کە لە ئەنجامی ئەم یاخیبونەدا لەو ناوە ڕوی دابو، بوە هۆی ئەوە کە ئینگلیزەکان چاویان بکەنەوەو نرخی ئاڵوگۆڕی نامە لە بەینی بەشی خۆرهەڵاتی ئیمپراتۆریەتی بەریتانیاو لەندەن لە ڕێگەو بانێکی باشەوەو بە هۆی گوزێزانەوە[٤٦]ی تازە بخەنە بەرچاو. چونکە بۆیان دەرکەوت کە دواکەوتنی موخابەرە لە بەینی لەندەنو (دلهی) یەکیٚ بو لە هۆیە گەورەکانی بڵاوبونەوەو پەرەسەندنی هەرا کە جگە لەمە گەلیٚ هۆی تریش وەکو مەسەلەی پەیاکردنی بازاڕ بۆ ئەو شتانە کە لە کارخانە تازەکانی ئیمپراتۆریەتدا لە ئاسن دروست ئەکرا بەریتانیای ناچار هێشتەوە کە هەوڵ بدا بۆ جێبەجێکردنی خەتێکی موخابەرەی تازەو بە پێی چەرخ[٤٧].

[٤٥] مەبەس لە تەل، خەتی تەلەگرافە.

[٤٦] هۆی گوێزانەوەی تازە: واستەی نەقلی تازە.

[٤٧] بە پێی چەرخ: عصری یا موتەنەسب لەگەڵ عەسر.

لە ساڵی ١٨٥٩دا ویستیان ئەم تەلی تەلەگرافە لە بەینی لەندەن و هندستان لە ڕێگەی زەریای سورەوە (بەحری ئەحمەر) ڕاکێشن. بەڵام سەری نەگرت. ئنجا هەر لەو ساڵەدا بۆ بەستنی خەتی ئوسکدار بە بەغداوە، دوای ئەوەش بە هندەوە لەگەڵ حکومەتی عوسمانیا کەوتنە گفتوگۆو بەڵێنیان لیّ وەرگرت. لەسەر ئەمە حکومەتی هند "کۆلۆنەڵ باتریك ستیورد"ی نارده خلیج بۆ تەگبیری ڕاکێشانی تەلێکی زەریایی تا فاو کە لەوێشەوە بەسەر عەرزا ببرێتە بەغداو لەوێوە ببەسرێت بە خەتی تەلگرافی تورکیاوە. کۆلۆنەڵ لە ساڵی ١٨٦٢دا دەسی کرد بەم کردەو لە ١٨٦٩ واتە لە دوای شەش ساڵ تەواوی کرد.

حکومەتی لەندەن بێجگە لەمە بڕیاری دا بە ڕاکێشانی خەتێکی تر لە ئێرانەوەو لەگەڵ شا وا ڕێکەوت کە ئەم خەتە لە بەینی بەغداو تاران بەسەر کرماشاندا بڕواو لە ڕێی ئیسفەهان و شیرازەوە بگەیەنرێتەوە بوشەهرو لەوێشەوە بە ڕێی زەریادا خۆی بدا لە هندستان. بەم ڕەنگەو لە ماوەیەکی کەما ئینگلیزەکان توانیان کە لە خاك و لە زەریاوە بە چەند خەتێك هندستان ببەستن لە خەلیج و بە شارەکانی قەراغ ئەم خەلیجەوە..

لە سەرەتای چەرخی بیستەما بە دۆزینەوەی نەوت لە ئێراندا گەلێ پێویستی تر لەم خەلیجەدا بۆ بەریتانیا هاتە پێشەوە. "ولیام نۆکس دارسی" ناو ئەوکات[48]ێك لە ئوستراليا لە پارچە عەرزێکا کە هەیبو مەعدەنی ئاڵتونی دۆزیبوّوەو بەمە ببو بە خاوەنی سامانێکی زۆربە. لەبەرئەمە کە بیستی لە وڵاتی ئێراندا نەوت دەرکەوتوە بە پارەی خۆی کابرایەکی "ژئۆلۆژی"ی نارد بۆ تاقیکردنەوەی ڕاستی و ناڕاستی ئەم باسە. ئنجا کە بۆی دەرکەوت ڕاستە خۆی گەیاندە ئێران و توانی لەگەڵ شا ڕێکەوێ و ئیمتیازی دەرهێنانی نەوت و گازو زفتی لیّ وەرگریّ ١٩٠١. دوای دەسکردنی بە ئیش بۆی دەرکەوت کە ئەو پارەیەی هەیەتی بەشی کارێکی وا گەورە ناکا. لەبەرئەمە بە ناچاری لەگەڵ

[48] ئەوکات و یا ئەوقات: مەحامی.

دەسمایە دارەکانی ئینگلیز ڕێکەوت و بە پێی ئیمتیازەکەی بە دەسیەوە بو لەگەڵ ئەم دەسمایە دارانە (شەریکەی نەوتی ئینگلیزی-فارسی)[٤٩] دامەزراند.

پیاوە سیاسیو گەورەکانی ئەستەوڵی زەریایی ئەیانزانی کە نەوت بۆ شەڕەکانی دواڕۆژ زۆر پێویستو بەکەڵك ئەبێ. لەبەرئەمە حکومەتی ئینگلیز پەنجەی بۆ ئەم شەریکەیە درێژ کرد: ونستەن چەرچڵ وەزیری جەنگی ئەو ڕۆژە هەیئەتێکی ناردە ئێران کە لە ناوچەکانی نەوت لە ئێراندا بگەڕێتو لە دوای پشکنینو و کۆڵینەوەو تێوردبونەوە، دەربارەی پلەی کەڵك لێوەرگرتن لە نەوتی ئێران بۆ کەشتییەکانی جەنگی بەریتانیا، تەقریرێك بنوسێت. حکومەتی بەریتانیا لە ئەنجاماو لەسەر تەقریری ئەم هەیئەتە بڕیاری دا کە (شەریکەی دارسی لە ئێران) بناسێو دانی پیا بنێ. لە ساڵی ١٩١٣دا چەرچڵ لە مەجلیسی گشتی بەریتانیادا وتی: "وەزارەتی جەنگ وای تەمایە لە بەشەکانی[٥٠] شەریکەی دارسی ژمارەیەکی وا بکڕێ کە حەقی پێ ببەخشێ بۆ دەسڕاکێشان بەسەر ئیدارەو کاروباری شەریکەدا. تاوەکو بتوانێ کە لەم مادە بەکەڵکە ئەوەندەی کە پێویستی ئەستەوڵ بێ بیخاتە ژێر چنگی خۆیەوە[٥١]. چەند مانگێ دوای وشەکەی چەرچڵ حکومەتی بەریتانیا وەکو چەرچڵ وتبوی، بو بە خاوەنی بەشی زۆری سەهمەکانی شەریکە ١٩١٤و لەبەر ئەمە پاراستنی قازانجو چاکەی[٥٢] ٣ شەریکە با پەیوەست بێ بەوەی کە چەكو سیلاحیش بەکار بهێنرێت -کەوتبوە ئەستۆی حکومەتەوە. کە شەڕی گەورەی یەکەمی گێتی هەڵگیرساو دەوڵەتی عوسمانی بەرامبەر بە سوێندخۆرەکان[٥٣] کەوتە شەڕەوە، بە وشەی ئینگلیزەکان خۆیان -پاراستنی

---

[٤٩] ئینگلیزی-فارسی= ئانگلو-ئێران.

[٥٠] حصص یا أسهم.

[٥١] واتە ژێر چنگی وەزارەتی جەنگ.

[٥٢] قازانجو چاکە: مصالح.

[٥٣] حلفاء.

ناوچـەکانی شـەریکەی ئـانگلۆ-ئێـران لـە عـەبادان کـرا بـە بیـانو و لەشـکرێکی تایبەتی ئینگلیز نێررایە سەر عێراق[٥٤].

دوای ئـەوە کـە ئینگلیزەکـان ئێسـتگەکانی هـەنگام و باسـیدۆیان بەجێهێشـت وەزارەتی جەنگ لە باکوری خۆرئاوای جەزیرەی[٥٥] بەحرەیندا جێگەیەکی باشی هەڵبـژارد و ئـەم جێگەیـەی لـە شـێخ عیسـای خەلیفـەی شـێخی بـەحرەین بـە پـارە کڕی و کردی بە ئێستگەی زەریایی لـە جێی ئێستگەکان کە لێی هاتبونە دەرێ. ئێستگەی تازە لە ناوچەی بەحرەینەوە ماوەی ٣ میل دورە. ڕۆژنامـەکانی ئینگلیـز -بەهـەر مەبەسـێك هەیـە- وایـان ئەدایـە قەڵـەم کـە بـەحرەین چـوەتە ژێربـاڵی[٥٦] بەریتانیاوە. تا ئیمڕۆش ئێران دانی بەوەدا نەناوە کە بەحرەین سەربەخۆ بێ و یا چوبێتە ژێر باڵی حکومەتێکی ترەوە و بە پارچەیەکی ئەژمێرێ لە خاکی ئێران. بەڵام ئینگلیزەکان بە بیانوی پاراستنی قازانج و چاکەی شەریکەی دارسی یەوە- لـە (دەبـی) قایمکـاری خۆیـان کـردوە و ئەیکـەن هـەروەکو لـە جێگایـانی تـری خەلیجیشا لە قایمکاری تەحصینات دوا نەکەوتون و ناکەون..

* * *

---

[٥٤] کتێبی (على طريق الهند).

[٥٥] جەزیرە: دورگە.

[٥٦] چونە ژێر باڵ و یا چونە ژێر حیمایە.

٦٣
ئه نجامی شۆڕشی عێراق.
فەیسەڵ لە سوریە.
هاتنی بۆ عێراق.
بونی بە مەلیك.
مەسەلەی کورد

ئینگلیزەکـان دوای ئـەوە کـە موسـڵیان گـرتو دوای ئـەوەی کـە کـردەوەی عەسکەریو شـەڕ تـەواو بـو و هـەمو عێراقیـان داگیر کرد بـە ماوەیـەکی کـەم لـە کانونی دوەمی ١٩١٨ حاکمەکانی سیاسی لە هەمو لایەکی ولاّتا دەسیان کرد بە کۆکردنەوەی مەزبەتە. ئەمانە وەکو لە مەئمورەکانی حکومەت خۆیان ئەبیسرا لە دائیرەی حاکمەکانا ڕێك ئەخراو ئەنوسراو لە لایەن خەڵقەوە زۆرجار بێئەوەی بیخوێننەوە مۆرو یا ئیمزا ئەکرا. دەستەو دائیرەی حاکمانی سیاسی، کاسەلێسەکانو مونافیقەکان بۆ وەرگرتنی مۆرو ئیمزای هەندێ لەوانە کە بە سوکی خۆیان نەئەدا بە دەسەوەو یا بۆ مەبەسێك هەندێ گیروگرفتیان ئەهێنایە ڕێ، هەمو تەقەلایەکیان ئەداو بۆ ئەوەی ساحێب[٥٧] توشی ئەرك نەبێ بە هەمو جۆرێ تێئەکۆشان. لە مەزبەتەکانا ئەمانە ئەنوسرا:

".. خەڵقی عێراق لە دەوڵەتی بەریتانیای گەورە زۆر مەمنونن. بە هۆی حکومەتی ئازادیخوای ئینگلیزەوە ڕزگاربونی عێراق لە حکومەتی تورکو گەیشتنی میللەت بە ڕۆژی ئازادی، جێی سوپاسی هەمو عێراقییەکانە. گەلێ خۆش حاڵن بەوەی کە حکومەتی بەریتانیا بوە بە هۆی پێشکەوتنی بازرگانیو

[٥٧] هەمو ئینگلیزێ تەنانەت هەمو شەپقەو یا کەلارە بە سەرێ چ هندۆكو چ ئاسوریو یا ئەرمەنی بێ لە دەوری ئیحتیلالدا ئەبو پێی بڵێن ساحێب! ئەمە عینوانێکە وەکو ئەفەنی تورکو یا ئاغای کوردو سەیدی عەرەبو لە هندیەکانەوە داهاتوە..

کشتوکاڵ و زانستی[٥٨] وڵاتەکە. هیوادارن کە سێبەری ئەم حکومەتە لەسەر ئەهالی کەم نەبێ و لە عێراقا هەر بمێنێتەوە بۆ ئەوەی کە باڵی پارێزگاری خۆی بەسەر وڵاتا بکێشێ و تکای تایبەتی لە گەورەکان و حاکمەکان ئەوەیە، ئەم خواستە کە لە کانگای دڵەوە دێتە دەرێ بگەیەنن بە پێشگاو پایتەختی خاوەن شکۆ جورج مەلیکی بەریتانیاو ئیمپراتۆری هند.."

ئەم مەزبەتانە کە دوای ئەوە بەم جۆرە ڕێك خرابو و ئیمزا کرابو، درابو بە حاکمە سیاسیەکان و لەلای خۆیان هەڵیان گرتبو. ئەم کارەی ئینگلیز لە شارە گەورەکانا و لەناو ئەوانەدا کە تێگەیشتنیان هەبێ بە شتێکی سەیرو بە عەجایەب هاتبوە بەرچاو و لەم ڕوەوە کەوتبونە لێکدانەوە. لەوە گەیشتبون کە ئەمە مەبەسێکی نهێنی لە ژێرا هەیە. بەڵام ئەم جۆرە کەسانەو یا ئەوانەی کە لە ڕەوشتی دونیا ئاگادار بن لەو ڕۆژەدا زۆر کەم بون. گەلێکی وا هەبو کە هەر ئاگایان لە پەیمانەکەی بەینی ئینگلیزو مەلیك حسێن نەبو و نەیانئەزانی کە چارەنوسی[٥٩] ئەو وڵاتانە کە لە دەوڵەتی عوسمانی جیا کراونەتەوەو جۆری ژیانی دواڕۆژی ئەو قەومانە کە لەو وڵاتانەدان لە ئەوروپا بڕیاری لەسەر ئەدرێ و ئەبڕێتەوە. نەبونی هاتوچۆ لە بەینی عێراق و جێگایانی تر، نەشارەزایی لە هەواڵی دەرەوەو ئەوروپاو یا شارە گەورەکان، بێهێزی و ماندوەتی دوای شەڕو گرانی و نەخۆشی، ئەمانە هەمویو گەلێ شتی تر خەڵقی عێراقی لە هەمو بگرەو بەردەی گێتی و دەرەوەی عێراق بێئاگا هێشتبوەو سەریان لە هیچ دەرنەئەچو. لەبەرئەمە هەروەکو زۆر کەس لە هۆی کۆکردنەوەی مەزبەتەکان تێنەگەیشتبون و سەریان تیا سوڕمابو ئەوانەش کە شتێکیان بە بیرا ئەهات و یا لە ئیمزاکردنی مەزبەتەکانا دودڵ بون لەم حاکمانە بە چەشنێ زراویان تۆقیبو کە بە هیچ کلۆجێك نەیانئەوێرا دەم هەڵێنەوەو یا لێو بەر لێو بنێن. نەزانین و نەشارەزایی لە سیاسەت و لە دونیا، ببو بە هۆی بێ وەرەیی و بێ دەسەڵاتی زۆربەی خەڵقەکەو لە

[٥٨] بازرگانی: توجارەت، کشتوکاڵ: زراعەت، زانست: عیلم یا مەعاریف.
[٥٩] چارەنوسی= مقدمات.

پیاوەتی خستبون. ئەگەر وا نەبوایە گومانی تیا نیە کە بەو جۆرە بە ئاسانی مەزبەتەکان ئیمزا نەئەکراو لە ڕێی بەرهەڵستی کارێکی وا بێجێ و ناشایستەدا خوێنڕژاندنیش پێویست بوایە دریغ نەئەکرا. چونکە ئەگەر بەختی عێراق یار نەبوایە هەر ئەو مەزبەتانە لەوانە بو کە لە دواڕۆژا ببێتە هۆی مانەوەی عێراق لەژێر حوکمی ڕاستەوخۆی ئینگلیزا واتە ببێتە هۆی ئەوە کە لەم وڵاتەدا حکومەتێکی نیشتمانی سەرنەگرێ و نەیەتە دی.

ئینگلیزەکان ئەو مەزبەتانەی کە بە هەمو جۆرەی خەڵقی عێراقیان مۆر کردبوو کۆیان کردبۆوە دوایی لە وێنەی کتێبێکی گەورەدا لەچاپیان داو ناردیانە لەندەن. ئەم کردەوەیە لە لایەن عەرەبەکانی عێراقەوە لە کردەوەی کوردەکانی تورکیا ئەچو. واتە ئەم دو قەومە (کوردو عەرەب) –بێ ئەوە هەستی پێ بکەن– ئەمیان واتە کوردەکان بۆ تورکو ئەوی تریان کە عەرەبەکانن بۆ ئینگلیز لە حقوقی قەومی خۆیان هاتبونە خوارەوە. بەڵگەی دەسهەڵگرتنیان لە حقوقی قەومی خۆیان دابوە دەس دوژمن. عەرەبەکانی عێراقیش ئەوەیان لەبیر نەبو یا نەیانئەزانی کە مەلیك حسێن و کوڕەکانی لەگەڵ نیشتمانپەروەرەکان بە هیوای سەربەخۆیی هەمو وڵاتی عەرەب پەیمانیان دابو و لەگەڵ لەشکری سوێندخۆرەکانا شانبەشان بەرامبەر لەشکری تورك وەستابون و شەڕیان کردبو.

ئەمەش لەوێ بوەستێ –داخەکەم– عەرەبەکان تەنانەت بیریان لەو نەکردبۆوە کە ویلسەن ڕەئیسی جمهوری ئەمەریکا لە ١١ی تشرینی یەکەمی ١٩١٨ بەیانێکی ١٤ مادەیی بە هەمو دونیادا بڵاو کردبۆوەو لەوەدا هەقی داواکردنی سەربەخۆیی و جۆری ژیانی ئەدا بە هەمو قەومێك. لەبەرئەوە کە ویلسەن یەکێ لە سەرەکە گەورەکانی سوێندخۆرە یەککگرتوەکانە، ئەوانی تریش بە ڕواڵەت و یا هیچ نەبێ بۆ ئەو ڕۆژە وایان بە باش زانیبو کە بەرامبەر ئەم بیرەی ویلسەن نەوەستن و بە ڕاستی بدەنە قەڵەم. لە لایەکی تریشەوە "کۆڵۆنەل ویلسەن"[٦٠] کە حاکمی گشتی

[٦٠] کۆڵۆنەل ویلسەن جیایە لەگەڵ ویلسەنی خاوەنی ١٤ مادەکە. یەکەم حاکمی گشتی عێراق و دوەمیان واتە ویلسەن خاوەنی ١٤ مادەکە، سەرەك جەمهوری ئەمەریکا بو..

عێراق بو لە نامەیەکا کە بە مێژوی ٧ی تشرینی یەکەمی ١٩١٨ بۆ عالمەکانو (مجتهد)ی نەجەفی نوسیبو دانی بەوەدا ئەنا کە عەرەبەکان لە ڕێی ئازادی قەومەکەیانا تێکەڵ بە شەڕی گەورە بونو یارمەتی لەشکرەکانی سوێندخۆرە یەکگرتوەکانیان داوە[٦١]. لەگەڵ ئەمانە هەمویو سەرەڕای ئەوەی کە لەژێر حوکمی فەیسەڵ لە سوریە بناغەی حکومەتێکی عەرەب دامەزرابو، دیسانەوە عەرەبەکانی عێراق ئەو مەزبەتانە کە لە ساڵی ١٩١٩ لێیان داوا کرابو و بۆیان نوسرابۆوە بێئەوەی لێکی بدەنەوەو بیر لە ئەنجامی بکەنەوە ئیمزایان کردبو و دابویانە دەس ئینگلیز. ئنجا لەم ڕۆژانەدا بو کە وەکو لە پێشا باسمان کردبو لە بەغدا کۆمەڵەی پارێزگارانی سەربەخۆیی[٦٢] بە دزیەوە ڕێکخرا. زۆربەی ئەندامەکانی ئەم کۆمەڵەیە کە لە شیعەو لە خوێندەوارە نیشتمانییەکان بون دوای ئەوەی یەك دو جارێ ناکۆکیان کەوتە بەینەوە لە تشرینی یەکەمی ١٩١٩ ئیتر بە تەواوی ڕێکەوتنەوەو دەسیان کردەوە بە کار.

سەید محەمەدی سەدر سەرەکی کۆمەڵە بو. بە هۆی "باقر شبیبی" ئەندامی هەرە وریاو بەکارەوە زۆری "عالم"ەکانو "مجتهد"ەکانو گەلێ لە پیاوەکانی ناوداری کەربەلاو نەجەفو شێخەکانو سەرەك عەشیرەتەکانی شامیە هاتبونە ناو کۆمەڵەوە. دوای ئەمە کۆمەڵ گەلێ مەزبەتەی بە گەورەکانی شیعە (جەعفەری) ڕێکخستو لە حوزەیرانی ١٩١٩ بە شێخ ڕەزای شەبیبییا ڕەوانەیان کرد بۆ سوریە. ئەم مەزبەتانە بۆ پوچکردنەوەی ئەو مەزبەتانە کرا کە حاکمەکانی سیاسی لە کاتی خۆیا بە خەڵقیان دابو. ڕەزا شەبیبی لە ڕێوە چوە مەکە. لەوێوە

---

[٦١] ئەم عالمو موجتەهیدانە لەگەڵ گەورەکانی نەجەف لە ٣ی تشرینی یەکەمی ١٩١٨ چوبونە لای حاکمی سیاسیو تکایان لێکردبو، بۆ حاکمی عام بنوسێت کە ئەمانە پیرۆز بادی پێشکەشی بەریتانیا ئەکەن بۆ سەرکەوتنیان لە شەڕەکانی سوریەو فەلەستینو بوڵغارستان. ویلسەن لە وەڵامی ئەمەدا بۆی نوسینەوە کە ".. هەروەکو سوێندخۆرەکان بۆ گرتنەوەی وڵاتەکانیان بون بە شەریکی شەڕ، عەرەبەکانیش بۆ ئازادی وڵاتی عەرەب شانبەشانی ئەم سوێندخۆرانە کەوتنە شەڕەوەو یارمەتییان دان..".

[٦٢] کۆمەڵەی پارێزگارانی سەربەخۆیی (جمعیة حرس الاستقلال).

گەڕایەوە سوریەو لەگەڵ کۆمەڵەی عەهد بە ناوی عەرەبەکانی عێراقەوە دەسی کرد بە کۆشانو داواکردنی هەقی عەرەب.

ئنجا ئەتوانین بڵێین کە شۆڕشی عێراق لە ئەنجامێکی ئەم دو کردەوەیە بو:

١-تێکۆشانو تەقەلای سیاسی (شێخ ڕەزا شەبیبی) نوێنەری کۆمەڵەی حەرەسی ئیتستقلال لە سوریە.

٢-بزوتنەوەی ئەندامە نیشتمانییەکانی کۆمەڵە لە عێراقاو خەڵق هاندانیان بە هۆی خوێندنەوەی مەولودو کۆبونەوەکانی تر لە شاری بەغداو بڕیاردانی ئەمانە بۆ نانەوەی بنیاتی شۆڕشێکی بە چەك!..

* * *

فەیسەڵ لە سوریە

لە کاتێکا لە عێراق هەواڵ بەم جۆرە بو و ئاگری شۆڕشێکی گەورە نرابۆوە،و ئەم ئاگرە تا ئەهات کڵپەی ئەسەندو بڵاو ئەبۆوە لە سوریەدا لەژێر حوکمی فەیسەڵی یەکەم حکومەتێکی بچوك دامەزرا. فەیسەڵ لە تشرینی یەکەمی ١٩١٨ دوای کشانەوەی لەشکرەکانی تورك چوبوە شامەوەو بە پێی ئەو بڕیارو پەیمانە کە لە بەینی باوکیو سوێندخۆرە یەکگرتوەکانا هەبو لە شام دەسبەجێ بناغەی حکومەتێکی عەرەبی دانا. بەڵام فەرەنسزەکان کە بە تەمای سوریە بون[٦٣]، ڕەزایان لەسەر ئەمە نەبو و پێیان ناخۆش بو.

لەبەرئەوە بەرامبەر بە فەیسەڵ لالوت مانەوەو بۆ تێکدانو هەڵوەشاندنەوەی ئەم بناغەیە کە دانابو کەوتنە خەریکبونو تێکۆشان. ڕۆژنامەکانی فەرەنسە بە

---

[٦٣] وەکو لە پێشا لە لاپەڕە ٥٦ی بەشی سێهەمی یادداشتا باسمان کردبو، لە موئتەمەری سان ڕیمۆو لە ساڵی ١٩٢٠ کە میراتی دەوڵەتی عوسمانی لە بەینی ئینگلیزو فەرەنسەدا بەش کرا سوریەو لوبنان بەر فەرەنسە کەوتبو..
پێش ئەمە لە ١٩١٦دا بە پێی پەیمانی نهێنی (سایکس بیکۆ)ش ئەم دو وڵاتە هەر بۆ فەرەنسە دانرابو..

گەرمی لە فەیسەڵ ئەدوان. باسی خراپەیان ئەکرد. درۆیان بۆ هەڵئەبەست. ئەیانویست بە کەسێکی خاوەن تەماع و مەبەس خراپ بیخەنە بەرچاو. بە کورتی دەرگای پرۆپاگەندەیەکی بەتینی دوژمنانەیان لێ کردەوە. فەیسەڵیان بە دوژمنێکی گەورەی فەرەنسە ئەژمارد. بۆ سیاسەتی فەرەنسە بە دەرەکیان دائەنا. ئەیانوت دۆستی ئینگلیزە. غایەنە. ئیتر چییان بە دەما ئەهات ئەیاندایە پاڵ. بە رادەیەك کە ئیتر کاری فەیسەڵ ڕوی کردە خراپەو بە ڕاستی لە دەرەکەوە نزیك بو. لەبەرئەمە ناچار ما کە بیرێ لە هەواڵ بکاتەوەو بۆ دەرچون لەم دەرەکە تەقەلایە بدا. بەم خەیاڵە بڕیاری دا بە ڕێکەوتن لەگەڵ سیاسیە گەورەکانی فەرەنسەو تێکۆشان بۆ بێدەنگکردنی ڕۆژنامەکان و قایمکردنی جێگەی خۆی. لەبەرئەمە دوای ئەوەی کە عەلی ڕەزا پاشای ڕکابی کرد بە حاکمی عەسکەری سوریە، خۆشی لەگەڵ نوری سەعیدی یاوەری و کۆلۆنەل لۆرەنس و چەند کەسێکی تر چوە پاریس. لەوێ لە پێش هەمو کەسێکا هەواڵنوسی (مخابر) ڕۆژنامەی (تان Temp) چوە لای. ئەم ڕۆژنامەچیە بە مەبەسێکی سیاسی دیدەنی کردبو. ئەیویست بیترسێنێت و زراوی بەرێ و وای بخاتە مێشکەوە کە دوای کلاوی بابردو کەوتوە. هیچی بۆ ناکرێ و دەسی ناکەوێ. بە مانایەکی تر ئەیویست وا لە فەیسەڵ بکا کە بە هەمو جۆرێك ڕازی بێ و گەورەکانی سیاسی فەرەنسە چی پێ بڵێن و چۆن ڕێگەی بۆ دانێن ملیان بۆ بداو لەگەڵیان ڕێکەوێت. ئەمە وێنەیەکە لە قسەکانی هەواڵنوسەکە:

".. فەرەنسزەکان خوێنی ڕۆڵە خۆشەویستەکانی خۆیان لە هەڵوەشاندنەوەی ئیمپراتۆریەتی عوسمانیا بۆ ئەوە نەڕژاند کە لە جێی ئەو ئیمپراتۆریەتی عەرەب دابمەزرێنن".

جگە لەمە سیاسییەکانی فەرەنسە بە عەمدی ڕویان نەدایەو پشتیان تێکرد. فەیسەڵ وای لێهات کە هیوای بە سەرگرتنی تەقەلاکەی نەمێنێ. فەرەنسزەکان مەبەسیان ئەوە نەبو کە دان بە حکومەتی سوریەدا نەنێن. بەڵکو ئەیانویست کە بەم جۆرە خۆیان بە فەیسەڵ بنوێنن و بەئەنجام بیگرنە ژێر باڵیان و بیکەن بە

پارێزگاری تایبەتی قازانجی فەرەنسە لە سوریە. ئەیانویست فەیسەڵ، "کە ئەزانێ ئینگلیز هەمو شتێکە" بە پشتیوانی ئەوان خەڕۆ نەبێ. ئەوە بخاتە بەرچاوی کە لە سوریە مانەوەی بەسراوە بە ڕا لەسەر بونی فەرەنسەوە. چونکە فەرەنسزەکان ئەیانویست لە فەیسەڵ بگەیەنن کە چاویان لە سوریەوەیە. لەبەر ئەوە کەسێك کە بە تەمابێ لە سوریەدا ببێ بە مەلیك لەسەری پێویستە کە قازانجەکانی فەرەنسە بخاتە بەرچاوی‌و خۆی بە پارێزگارێکی ئەم قازانجە بزانێ. فەیسەڵ ژێری نواندو بۆئەوە فرەنسزەکان هێمن بکاتەوە نەفەسی خۆی بردە ناوەوە. چیکڵدانەیەکی فراوانی خستە کار. بەختیش باشی هێنا. لەم کاتەدا خەڵقی سوریە هۆشیان هاتەوە بە بەرا. بۆیان دەرکەوت کە لە چاوەڕوان کردنی ئەم بگرەو بەردەیە شتێکیان چنگ ناکەوێ. لە سەریان پێویستە کە خۆیان تێکۆشن‌و تەقەلا بدەن. واتە ئەبێ ڕاست بنەوەو بکەونە کار. ئەگینا بێگانە ناکەوێتە فریایان‌و بێ ئەرك‌و ڕەنج ناگەن بە ئامانج. لەبەر ئەمە بە گورجی هاتنە پێشەوەو بە ناوی "نادی عەرەبی"یەوە[٦٤] کۆمەڵەیەکی سیاسی‌و نیشتمانیان ڕێکخست. ئنجا بێ ئەوەی یەك‌و دوی لێ بکەن لە سوریەو لە ئەوروپا بە ناوی داوای هەقی عەرەبەوە کەوتنە کارەوە. فەرەنسزەکان کە بەمەیان زانی ئەو کاتە ڕویانکردە فەیسەڵ‌و لە کەڵی شەیتان هاتنە خوارەوە..

فەیسەڵ ئەمەی بە هەل زماردو لەگەڵ "کلیمانسۆ"ی سەرەك حکومەتی فەرەنسە ڕێکەوت‌و گەڕایەوە سوریە، بەڵام ئەمجارە خەڵقی سوریە بایان دایەوەو پشتیان تێکرد. چونکە دوای ئەوەی کە نادی عەرەبیان دامەزراند بڕیاریان دابو بەوەی کە تا هەقەکانی قەومی عەرەب بە تەواوی دەس نەخەن لە تێکۆشان نەکەون‌و دەس هەڵنەگرن. ئنجا فەیسەڵ ئەرکێکی گەورەتری هاتە ڕێ. کەوتە گێژاوی ئەندامەکانی نادی عەرەبییەوە. بەوانەوە خەریك ما. بۆ نەرمکردن‌و ڕێکەوتن لەگەڵ ئەوانا کەوتە هەوڵ‌و تەقەلا. نیشتمانپەروەرەکانی کۆئەکردەوە. قسەی لەگەڵ ئەکردن. ئامانج‌و مەبەسی خۆی تێئەگەیاندن بۆ یەکگرتنەوەو بۆ لە

---

[٦٤] النادی العربي.

یەکتری گەیشتن. بۆئەوەی کە باوەڕی پێ بکەن، بە ڕاستو دڵپاكو نیشتمانپەروەری بزانن و دەسی یارمەتی بۆ درێژ بکەن تێئەکۆشا. بەڵام داخەکەم هەمو تەقەلاکانی کەڵکێکی نەگرت. قسەو ئامۆژگاری و بەسەریاناهاتنەکانی کەڵکێکی نەگرت. قسەو ئامۆژگاری و بەسەریاناهاتنەکانی سودێکی نەبەخشی. نەیتوانی لە ئەندامەکانی نادی عەرەبی کەسێ بە لای خۆیا ڕاکێشێو و یا دوبەرەکیەتی بخاتە بەینەوەو لە یەکیان جیا بکاتەوە. خوێنی ئەندامەکانی نادی هاتبوە کوڵ. خەڵقی سوریە بە جارێو بە ڕاستی لە دەوری نادی کۆبونەوە. هەمو بەیەك دەم هاواریان ئەکردو سەربەخۆیی تەواوی سەرپاکی سوریەیان ئەویست. ئەو سوریەیەی کە فەلەستینو لوبنانیشی لەگەڵ بێ. بەم ڕەنگە فەیسەڵ ناچار ما کە بگەڕێتەوە فەرەنسەو لەگەڵ گەورەکانی حکومەتە سوێندخۆرەکانا لە پاریس کەوتەوە باسو موزاکەرە. بەڵام هەوڵو تەقەلاکانی کە لەم لایەنەشەوە بەکاری هێنا، شتێکی لێ پەیا نەبو. فەیسەڵ لەو پەیمانە ئەدوا کە لە شەڕی گەورەدا لە بەینی سوێندخۆرەکانو "مەلیك حسێن"دا کرابو و داوای لە گەورەکانی سوێندخۆرەکان ئەکرد کە بە پێی پەیمانەکەیان لەگەڵ عەرەب بجوڵێنەوەو تکای ئەوەی لێ ئەکردن کە نوقتەکانی ویلسەن بەجێ بێنن، هەقی جۆری ژیانو ئیدارەی سەربەخۆیی بدەنە دەس عەرەبەکان خۆیان. بە کورتی هیچ نەما نەیکاو هیچ نەمایەوە نەیڵێ. بەڵام فەرەنسزەکان زۆر بە ساردی لەگەڵ فەیسەڵ ئەجولانەوەو بەرامبەر بەم هەمو ڕەنجو تەقەلایە تەنیا بە زەردەخەنەیەکی ساردو سڕ وەڵامیان ئەدایەوە. بەمەدا بۆی دەرکەوت کە لە دونیای سیاسەتا بێئەوەی هێزێکت پێ شك بەرن شتێکت دەس ناکەوێ. ئیمانی بەوە هێنا کە پەیمانی بەهێز بەرامبەر بە بێهێزییەکی کەمدەسەڵات سەری نەگرتوەو ناگرێ. لەولای تریشەوە ئینگلیزەکانی دۆستی –کە بەتەما بو پشتی بگرنو یارمەتی بدەن– پێیان ئەوت ئەو خەیاڵانە کە لە سەریایە ئەبێ بیکاتە دەرەوە، چاو لە خەڵقی سوریە نەکاتو بە هەڵەشەیی و گێرەشێوێنی ئەوان نەچێ بەڕێوەو سەر لە خۆی نەشێوێنێ. ئەیانوت پێویستە لەگەڵ فەرەنسزەکان ڕێکەوێو حکومەتی فەرەنسە

چۆنی بۆ دائەنێ بەو جۆرە بکا، واتە تا زوە لە لایەن چەشنی دامەزراندنی حکومەتی سوریەوە بڕیارێکیان لەگەڵ بداو بگەڕێتەوە.

فەیسەڵ بە ئامۆژگاریو ڕاسپێری ئینگلیزەکان هۆشی هاتەوە بەراو تێگەیشت "ئیمپراتۆریەتی عەرەب" کە لە مێشکی ئەوا جێی بۆتەوە لە خەیاڵ بەولاوە شتێکی تر نیە. لەبەر ئەمە بڕیاری دا کە ئیتر دوی خەیاڵ نەکەوێ. ئنجا لە موئتەمەری وەرسایل لە سوێندخۆرە یەکگرتوەکان گفتی وەرگرت کە بۆ تێگەیشتن لە چەشنی حکومەتێ کە بە باشی ئەزانن پرسێك ئیستفتا بە ئەهالی سوریە بکرێو خۆی بە دڵشکاویو بێ هیوا گەڕایەوە سوریە.

*　　*　　*

٦٤

ئەمیر فەیسەڵ کرا بە مەلیکی سوریە

بە تەقەلای نادی عەرەبی خەڵقی سوریە کەوتنە بزوتنەوەو خۆئامادەکردن. پێش ئەوە هەیئەتی پرسینەوە (ئیستفتا) بگاتە سوریە ویستیان کە بۆ داواکردنی هەقی عەرەبو پێویستەکانی سوریە نوێنەرەکانی خۆیان دابنێن. لەبەرئەوە دوای هەڵبژاردن (ئینتیخابات) نمایندەکانی (مەبعوس) میللەتیان کۆکردەوە. زۆربەی ئەمانە لە پیاوە ناودارەکانو تێگەیشتوانی سوریە بون. لەگەڵ ئەمەشا –بە داخەوە ئەڵێن– کە زو تەماع گرتنیو لە میللەتو واتە لەوانە کە هەڵیان بژاردبون ڕویان وەرگێڕا. دوای ئەوە کە بۆ فریودانی خەڵق یەك دو تەقەلای سەرزاریو بێ سودیان لێ بینرا بە گەڕانەوەی فەیسەڵ لە پاریس –بە تایبەتی کە بۆیان دەرکەوت– لەگەڵ حکومەتی فەرەنسە ڕێکەوتەوەو دامەزراندنی حکومەتی سوریەی پێ سپێراوە– وەکو مەگەز لە دەوری هەنگوین کۆئەبێتەوە لە دەوری کۆبونەوەو کردیان بە مەلیك (٨ی مارتی ١٩٢٠).

دوای ئەمە لەژێر سەرەکی عەلی ڕەزا پاشای ڕکابیدا یەکەم وەزارەتی سوریە دامەزرا. ئیتر هەوساری میللەتی سوریە لە دەس کۆمەڵەکانا نەماو لە دەس

نیشتمانپەروەرەکان و موجاهیدەکانەوە کەوتە دەس وەزیرەکان و بازرگانەکانی سیاسەتەوە. ئەم حاڵە لە سەرێکیشەوە تا ماوەیەك بو بە هۆی کپی و بێدەنگی. چونکە ئەوانە کە خۆیان لە ڕێی وڵاتا بەخت ئەکرد لە ناوەند دور خرانەوەو یا لە کەڵك خران. ئەوانەش کە بۆ جێگەو ناوچەی بەرز تێ ئەکۆشان، یا شوێن (مەنسەب) یا نائیبی و یا وەزارەت کەوتبون هاتنە پێشەوە..

لەگەڵ ئەمەشا فەیسەڵ گەلێ گێرەو کێشەی بو بە توشەوە. تا سەری بە ئەندامەکانی نادی نەواندو وازی لە هەڵەشەیی پێ هێنان، گەلێ لەگەڵیان ماندو بو. لەم ڕێیەدا بە زمان و بە پارەو بە هیوای هێنانە پێشەوە لەگەڵ زۆر کەس خەریك بو و تەقەلای دا. بەڵام تا بەینێك بەربەرەکانیەکی زۆر بەتینی کرا. گەلێ لێی دوان. لەناو خەڵقاو لەملاو لەولا قسە نەما دەربارەی نەکەن. بە ڕاست و درۆ زۆر شتیان بۆ هەڵبەست. لە هەمو هەلێکا چون بە گژ ئەوانەدا کە سەر بە فەیسەڵ بون، چەندو چونیان لەگەڵ ئەکردن. توانجیان ئەگرتە فەیسەڵ و ناویان بە خراپە ئەهێنا. تەنانەت لەوە دەمیان نەئەپاراست کە بە غایەنی وڵاتی دابنێن. بەڵام لەگەڵ ئەمانە هەموی لە ئەنجاما بە زەبری پارەو شیرینی نەما، یا بە دەرخستنی سوچێکی کورسی و یا سودێکی چەوری دونیایی ڕو بە گەلێکیان وەرگێڕاو هەندێکیشیان ڕاستەوڕاست کێشرانە بن باڵی مەلیکەوەو لەگەڵ ئەوانەدا کە لە پێشەوە لە دەوری کۆبونەوە، کەوتنە هەڵپەڕین[٦٥].

پرسیاری ئیستفتا: لەسەر داوای دکتۆر ویلسەن سەرەك جمهوری ئەمەریکا هەر لە پێشەوە بیر لە ناردنی هەیئەتێکی پرسینەوە لە نوێنەرەکانی سوێندخۆرەکان کرابۆوە. ئنجا لەم ڕۆژانەدا باسی ناردنی هەیئەتێکی وا دوبارە کەوتەوە سەر زمان و خەڵقی سوریە چاوەڕوانی هاتنی ئەم هەیئەتە بون. بەڵام بەلای سەر لەشکرەکانی هێزی دەوڵەتە یەکگرتوەکانەوە لە سوریەو لە عێراق ئەنجامی ئەم چەشنە پرسینەوەیە بە باش نەئەزانرا. لەوە ئەترسان کە ئەم پرسیارییە ببێ بە هۆی لەدەسچونی سوریەو عێراق. لەبەر ئەوە لە ژێرەوە

[٦٥] "المسئلة السورية- مجيد خدوري".

حکومەتەکانی خۆیان هان ئەداو بۆئەوەی لە ناردنی هەیئەتی پرسیاری پەشیمانیان بکەنەوە تێئەکۆشان. ویسلەن لەمە گەیشت و بۆی دەرکەوت کە سوێندخۆرەکان لەو بیرەدا نین کە هەیئەتێکی وا بنێرێت. لەبەرئەمە خۆی بڕیاری دا کە تەنیا لە نوێنەرانی ئەمەریکا هەیئەتەکە ڕێك بخاو بینێرێ. ئەم هەیئەتە لەژێر سەرەکی میستەر گراینی ئەمەریکایا ڕێکخراو لە ٣٠ نیسان گەیشتە شام. خەڵقی سوریە هیوایەکی گەورەیان بەم هەیئەتە بو و لە ١٠ مادەدا بیرخەرەوەیەکیان[٦٦] پێشکەش کرد.

مادەی دوەمی: دەربارەی جۆری حکومەتی سوریە لە ژێر حوکمی مەلیك فەیسەڵ و دەربارەی قەومە بچوکەکان (اقلیات) بو.

مادەی چوارەمی: دەربارەی ئەمەریکاو چاوێریکردنی (حمایە) حکومەتی سوریە بو.

مادەی پێنجەم: لەوە باسی ئەکرد کە لە حاڵێکا ئەمەریکا نەیویست حیمایەی حکومەتی سوریە بگرێتە ئەستۆی، ئەم چاوێریە لە بەریتانیا داوا بکرێ. هەرچی وەکو مادەی شەشەمە سەرتاپاخوار دەربارەی ئەوە بو کە فەرەنسە مافی بەسەر سوریەوە نیەو هەر شتێکی لەم لایەنەوە وتویەو ئەیڵێ بێ بناغەیەو درۆیە..

کە ئەم بیرخەرەوەیە لە لایەن خەڵقی سوریەوە درا بە هەیئەتەکەی پرسیاری، فەرەنسزەکان بە جارێ عەقڵیان لەسەرا نەما. ئاگریان گرت و ڕۆژنامەکانی فەرەنسە بە یەك دەم کەوتنە وێزەی فەیسەڵ. بەمەشەوە نەوەستان. تەنانەت کەوتنە لێدوان لە ئینگلیزەکانی سوێندخۆریان. ئەیانوت دانرانی فەیسەڵ لە سوریەو دامەزراندنی حکومەتی نیشتمانی فێڵێکی ئینگلیزەو مەبەس لەمەش ئەوە بو کە خەڵقی سوریە لە کاتی پرسینەوەدا (ئیستفتا) ڕێی ئەم کردەوانەیان ببێ.. ئینگلیزیان بە پەیمانشکێن دائەنا. دوڕویی و فێڵبازی و ناڕاستییان ئەدایە پاڵ. چونکە بەلای فەرەنسزەکانەوە وابو و یا ئەیانویست وای بدەنە قەڵەم کە هەر وەکو دانانی فەیسەڵ بە مەلیك و دامەزراندنی حکومەتی نیشتمانی لە سوریە

---

[٦٦] بیرخەرەوە: مذکرة ویا مخطرە Menorandum.

فێڵێکی ئینگلیزی تیابو، پێشکەشکردنی بیرخەرەوەکەی خەڵقی سوریەش بە هەیئەتی پرسینەوە هەر ئەنجامێکی فێڵو فەرەجی ئینگلیزە..

حکومەتی بەریتانیا بۆ ڕزگاربون لە مەسرەفی ئیحتلال لە بیانو ئەگەڕا. ئەیویست ڕۆژێ زوتر لەژێر ئەم بارە بچێتە دەرەوە. لەبەر ئەمە کرژی دەماری فەرەنسزەکانی بە هەل ژماردو کەوتە سەر ئەوەی کە بە تیرێ دو نیشان بشکێنێ. *ویستی لە لایەکەوە فەرەنسەی سوێندخۆری خۆی ئاشت کاتەوەو بیری بگۆڕێ لە لایەکیشەوە لە مەسرەفی داگیرکردنی سوریە ڕزگاری بێ*[٦٧]. *لەبەرئەمە لەگەڵ حکومەتی فەرەنسە ڕێکەوت و سوریەی بەجێهێشت. ژەنەراڵ گۆرۆی فەرەنسز بە خۆی و لەشکریەوە لە سنوری سوریە بو و چاوەڕوانی ئەمەی ئەکرد. کە ئینگلیزەکان سوریەیان بەجێهێشت دەسبەجێ ئەمری کرد بە فەیسەڵ کە لە سوریە بچێتە دەرەوە.*

حکومەتی فەیسەڵ کە دوای ڕۆیشتنی ئینگلیزەکان، پاراستنی سوریە ڕاستەوڕاست کەوتبوە سەرشانی خۆی ویستی لەگەڵ (گۆرۆ) ڕێکەوێ و سەری بۆ هەمو داوایەکی نەواند. بەڵام فیزو غروری "گۆرۆ" لەوانە نەبو بەمە لێ گەڕێ و بڕیاری دا کە بە شەڕ بێتە شامەوە. ئنجا حکومەتی سوریە ناچار ما کە خۆی بۆ شەڕ ئامادە بکا. مەجلیسی جەنگی[٦٨] فەیسەڵ –دوای موزاکەرەو گفتوگۆیەکی

---

[٦٧] ئەمە باوەڕی هەندێکە لە مێژونوسەکانی عەرەب. بەڵام لە ڕاستیا فەرەنسزەکان و ئینگلیزەکان پێش شەڕی گەورە لە ١٩١٤و لە کاتی شەڕاو دوای بڕانەوەی شەڕ بارەها لەسەر بەشکردنی وڵاتی عەرەب و وڵاتی ئەو قەومانەی تر کە لە وڵاتی عوسمانی جیا کرانەوە ئەکەوتنە گفتوگۆو بگرەو بەردەوەو هەرجارە بە جۆرێ بڕیاریان ئەدا بە بەشکردن. بەڵام زۆری پێ نەئەچو بایان ئەدایەوەو ئەکەوتنە سەر بیرێکی تر. جارێ سوریە بۆ ئینگلیز دائەنراو موسڵ بۆ فرەنسە. جارێکی تر بە پێچەوانەی ئەمە سوریە ئەخرایە سەر بەشی فەرەنسەو موسڵ ئەخرایە سەر بەشی ئینگلیز. ئنجا دەرچونی ئینگلیز لە سوریە ئەنجامی ئەم بگرەو بەردەو ئاڵوگۆڕە بو لە بەشەکانا. دیارە کە ئەم بەش بەشیە بێئەوەی عەرەبەکان خۆیان ئاگایان لێ بێ لە بەینی فەرەنسەو ئینگلیزەکانا و بە نهێنی بڕیاری لەسەر ئەدراو ئەکرا..

[٦٨] مەجلیسی جەنگی یا مەجلیسی حەرب.

دورو درێژ– له چەك‌و سیلاحی جەنگ هەرچییان بۆ پێکەوە نرا، لەشکری ڕێکی نیزامی‌و له عەشایر هەرچییان بۆ کۆکرایەوە بردیان بە پیر لەشکری "گۆرۆ"وە. لەگەڵ ئەمەشا –داخەکەم– له تاقەڕۆژێ بەولاوە خۆیان پێ نەگیراو له دوای شەڕێکی چەند سەعاتی لە بەینی ئەم دو لەشکرەدا له (مەیسەلون) عەرەبەکان تەفروتونا بون (٢٤/٧/١٩٢٠)[٦٩]. لەم شەڕەدا "یوسف الغطمة" سەرەکلەشکری سوریە کوژراو لەشکری فەرەنسە چوە شامەوەو دوایی درا بە حکومەتی نیشتمانی عەرەب لە سوریەو بەم جۆرە فەیسەڵ –دوای بونی بە مەلیك بە حەوت مانگ– بە ئەمری ژەنەراڵ گۆرۆ سوریەی بەجێ هێشت‌و چوە ئیتالیا[٧٠]، لەم

---

[٦٩] المسئلة السورية– دکتور مجيد خدوری: تەحسین عەسکەری لە لاپەڕە ١٤٢ بەرگی دوەمی موزەکەراتەکەیا باسی شەڕەکەی (مەیسەلون) بەم جۆرە ئەگێڕێتەوە: لەشکری فەرەنسە کە هێزەکەی (مجدل عنجر)ی عەرەبی شکاند تا مەیسەلون پێشکەوت و بەیانی ڕۆژی ٢٤ی تەموزی ١٩٢٠ گەیشتە سەر ئەسڵی لەشکرەکەی سوریەو هەردو لەشکر (هی سوریاو فەرەنسە) تۆپەکانیان لەیەك خستە کارەوە، سربێکی فڕۆکەو ژمارەیەکی زۆر دەبابە لەشکری فەرەنسەی ئەپاراست. عەسکەرە پیادەکانی فەرەنسە لەژێر سێبەرو ئاگری فڕۆکەو تۆپەکاندا بەرەو مەیسەلون پێشکەوت. (یوسف الغطمة) سەرەك لەشکری سوریا زۆر ئازانە لەشکری سوریای هەڵئەسوڕاند. بەڵام بەر پریشکی شەستتیر کەوت و کوژرا. شەڕ تا نیوەڕۆ دەوامی کرد، دوای ئەوە جبەخانەی عەرەبەکان تەواو بو و لەشکری سوریا بە ناچاری گەڕایەوە دیمەشق. لەم شەڕەدا لە لەشکری سوریا (کە هەموی سێ هەزار نەفەر بوو) ٨٠٠ کەس کوژرا، بەڵام لە لەشکری فەرەنسزەکان (کە فیرقەیەك عەسکەرو ٥ بەتتەریە بون) ٣٠٠ نەفەر کوژراو شەڕ بڕایەوە. دوای ئەمە لەشکرەکانی فەرەنسە دوابەدوا چوونە شامەوەو فەیصەڵیش بە زۆری گۆرۆ لەشام کرایە دەرەوە. (مذكرات)ی تەحسین عەسکەری.

[٧٠] لەم سەفەرەدا مەلیك فەیسەڵ –جگە لە خێزانی مەلیکی‌و دەس‌و پێوەندی خۆی– ئەمانەشی لەگەڵ بو: ئەمیر زەیدی برای‌و جەعفەر عەسکەری‌و نوری سەعیدو ئیحسان جابری‌و ساطع الحصری‌و ئەمیر عادل ئەرسەلان‌و دکتۆر ئەوڕەحمان شابەندەرو مەحامی عەونی عەبدولهادی‌و ڕیاض الصلح‌و دکتۆر ئەحمەد قەدری‌و سەبیح نەجیب‌و گەلێکی تر لە ناودارەکانی عێراق‌و سوریە.. هەمو بە قەتاری تایبەتی چونە میسر لەوێوە مەلیك فەیسەڵ لە ڕێی زەریاوە چوە ئیتالیاو لە ١٣ی ئاب ١٩٢٠ گەیشتە میلانۆ.. تەحسین عەسکەری، موزەکەرات دەربارەی شۆڕشی گەورەی عەرەب.

ڕۆژنەدا شۆڕشی عێراق بە تەواوی کڵپەی سەندبو و ئینگلزەکان بۆ کوژاندنەوەی ئەم ئاگرەو دامرکاندنەوەی شۆڕشەکە بە هەمو جۆرێ تەقەلایان ئەدا. لەبەرئەوە پێویستیان هەبو بە کەسێکی ناودارو خاوەن ناوچە کە بتوانن کەڵکی لێ وەرگرن. واتە ئەیانویست بارەکەی سەرشانیان لە عێراق بگوێزنەوە سەرشانی یەکێکی خۆوڵاتی. چونکە ئەرکی لەشکری داگیرکەر لە عێراقا —جگە لە ئەرکی شۆڕش کوژاندنەوە— پشتی خەزێنەی بەریتانیای گەورەی ئەنوشتاندەوە[٧١] لەبەر ئەمە جارێ لە بەغدا لەژێر سەرەك وەزیری سەی ئەوڕەحمان نەقیبدا بۆئەو ڕۆژە حکومەتێکیان دامەزراند، ئنجا فەیسەڵ لەم کاتانەدا بو کە یەکلەدوایەك نامەو پیاوی ئەنارده لەندەن‌و دەربارەی ئەم ئەنجامەی خۆی‌و حکومەتی سوریە گلەیی ئەکرد. ئینگلیزەکان ئەمەیان بە هەل ژمارد‌و داوایان کردە لەندەن. چەرچڵ لەو ڕۆژەدا وەزیری موستەعمەرات بو. دوای ئەوە کە لەگەڵی ڕێکەوت حکومەتی بەریتانیا فەیسەڵی کرد بە "نامزەد"ی مەلیك‌و ناردیە عێراق. لەسەر ئەمە ئەوانە کە بە ناوی کۆمەڵە سیاسیەکانی عێراقەوە چوبونە سوریەو حیجازو بۆ سەربەخۆیی عێراق تێئەکۆشان —هەرچەند بەتەمابون کە ئەمیر عەبدوڵڵا بکرێ بە

---

[٧١] زۆر لەوانە کە وایان ئەزانی شێخ مەحمود بو بە هۆی سەرنەگرتنی حکومەتی کوردی ئەبێ لەمانە دەرس وەرگرن‌و بزانن کە سیاسەتی فەرەنسە دەربارەی فەیسەڵ لە سوریە وێنەیەکی سیاسەتی ئینگلیز بو دەربارەی شێخ مەحمود لە عێراق. ئەگینا هەروەکو فەیسەڵ لەشکرێکی گەورە لە زابتان‌و سیاسی‌و خوێندەوارە بەرزەکانی لەگەڵ بو و یارمەتییان ئەداو جگە لەمە بەرامبەر بە (گۆرۆ) هیچ سەرپێچی نەکراو بە هەمو جۆرێ هەوڵی ئەوە درا کە لەگەڵی ڕێبکەوێ دیسانەوە کەڵکی نەبو و حکومەتی سوریەی سەربەخۆ ڕوخا" حکومەتی شێخ مەحمودیش لە هەر وێنەیەکا دابمەزرایاو دەوروپشتەکانی شێخ مەحمود کێ‌و یا چۆن ئەبون ببونایە (ئەوەش ئەبێ بزانین کە پیاوەکانی لەگەڵ شێخ مەحمود بوون هەندێکیان لەوانە کەمتر نەبوون کە لە سووریا دەوری فەیصەڵیان دابوو)، ئەنجامی حکومەتەکەی کورد هەر ئەوە ئەبوو کە بوو، چونکە ئەو هۆیانەی کە حکومەتی کوردی ئەهێنایە ناوخۆی لەناوا نەئەما هۆی تری وائەهاتە پێشەوە کە پێست بە لەناودانی حکوەمەتەکە بکا. ئینجا کردەوەی شێخ مەحمود یا ڕێنەکەوتنی لەگەڵ ئینگیلز ئەکرا بەبیانوو بۆ تێکدانی. وانەبوویا کورد پیاوی زۆر بوو کە لە دەوری شێخ مەحمود کۆببنەوەو پێکەوە ماوەی کەمو کورتی نەدەن و خزمەتی وولاتەکەیان بکەن.

مەلیك- لەژێر حوكمی كاتا مانەوەو لەگەڵ فەیسەڵ بە سواری كەشتی جەنگی ئینگلیز (نۆرس بروك)و لە ٢٣ی حوزەیرانی ١٩٢١ كەوتنە ڕێو ئێوارەی ڕۆژی جومعەی ٢٤ی مانگ بە وێنەیەكی زۆر بە شكۆ و شاهانە لە بەغداوە بەرەو پیری كراو هاتە شارەوە[٧٢].

* * *

٦٥

توركەكان لە موئتەمەرەكاندا چۆن سەركەوتن؟!

ئەگەر ئاوڕێك بدەینەوە سەر كارەساتەكانی ساڵی ١٩٢١و چاوێ بەسەر ناوچەكانی شەڕی تورك و یۆنانا بگێڕین ئەبینین كە ئیتر لەشكری یۆنان بە پێچەوانەی ساڵەكانی ١٩١٩-١٩٢٠ ڕوی كردۆتە شكستی و كشانەوەو لەشكری مستەفا كەمال وردەوردە لە پێشكەوتن و سەركەوتنایە. لەشكرەكانی یۆنان لە كانونی دوەمی ١٩٢١ دا هەڵمەتێكی گەورەیان بردبوە سەر ئەسكی شەهر، بەڵام لە ١١ی ئەو مانگەدا لە (ئین ئونو) لە لایەن لەشكری كەمالییەكانەوە زۆر بە توندی بەرامبەریان كرابو و بە شكستێكی گەورە گەڕابونەوە بورسە. ئەم سەركەوتنەی كەمالییەكان بو بە هۆی ئەوەی كە هەیئەتێك لە سوێندخۆرەكان لە پاریس كۆ بێتەوەو بۆ ئەوەی كە مەسەلەی خۆرهەڵات (مەسەلەی شرق) بەئەنجام بگەیەنرێت بكەوێتە گفتوگۆ[٧٣]. لەم كۆبونەوەیەدا سنیۆر سفۆرزا وەزیری كاروباری دەرەوەی ئیتالیا كە قینی لە حكومەتی یۆنان بو، لایەنی توركی گرت و داوای كرد كە لەشكرەكانی یۆنان لە ئەنادۆڵ بكرێتە دەرەوەو ئەدەنەو ئیزمیرو بورسەو شارەكانی تر كە داگیر كرابون، بدرێتەوە بە تورك. فەرەنسزەكانیش لەگەڵ سفورزا بون بە یەك و ئەمەیان داواكرد. بەڵام لۆئید جۆرج سەرەك وەزیری بەریتانیا

---

[٧٢] المسئلة السورية- دكتور مجيد خدوری.

[٧٣] تأریخ الوزارات العراقية- ماموستا عبدالرزاق حەسەنی.

بەرهەڵستی ئەم بیرە بو و لایەنی یۆنانی ئەگرت. لەبەرئەمە ڕێنەکەوتن‌و بڕیاریان دا کە لە ٢١ی شوباتی ٩٢١ لە لەندەن دوبارە کۆبنەوەو ئەمجارە نوێنەری ئەستەموڵ‌و ئەنقەرە واتە نوێنەری حکومەتی وەحیدەدینی خەلیفەو نوێنەری مستەفا کەمال، سەرکردەی شۆڕش بانگ بکرێ‌و لە بیرو داواکانی هەردولا تێبگەن. ئەمە جاری یەکەم بو کە لە مستەفا کەمال داوای نوێنەر ئەکراو بەم جۆرە سوێندخۆرەکان دەریانخست کە ئەیانەوێ مستەفا کەمال بناسن‌و دان بە حکومەتی ئەنقەرەدا بنێن. لۆئید جورج بەمە لە دو سەرەوە شکا: لە لایەکەوە نمایندەکانی فەرەنسەو ئیتالیا قسەیان سەرئەکەوت‌و نوێنەری مستەفا کەمالیان ئەگرتە باوەش" لە لایەکیشەوە تورکەکان دوای شکاندنی ئەو لەشکرانەی یۆنان کە بە پارەو بە چەکی ئینگلیز ڕێك خرابو ئەهاتنە لەندەن‌و ڕوبەڕوی دائەنیشتن‌و داوای هەقەکانی میللەتی تورك واتە داوای بەری سەرکەوتن‌و زەفەری لەشکری مستەفا کەمالیان لێ ئەکرد.

* * *

موئتەمەری لەندەن‌و باسی کورد

موئتەمەری لەندەن وەکو بڕیاری لەسەر درابو لە ٢١ی شوباتی ٩٢١ کۆبوەوە. پەیمانی سەڤەر لەو ڕۆژەدا بناغەو یا کۆڵەکەی مەسەلەی خۆرهەڵات بو. سفورزا لە موئتەمەری پاریسدا داوای پوچکردنەوەی ئەم پەیمانەی کردبو. لە موئتەمەری لەندەنیشا باسی پەیمانی سەڤەری هێنایە پێشەوەو داواکەی دوبارە کردەوە. لەم موئتەمەرەی بەکر سامی نوێنەری ئەنقەرەو تۆفیق پاشای سەدری ئەعزەم[٧٤] نمایندەی حکومەتی پادشای ئەستەموڵ بو. یۆنانەکان "کالیگرۆ پۆلۆس" ناوێکیان بۆ موئتەمەر ناردبو. نمایندەکانی فەرەنسەو ئیتالیا لە باسی مەسەلەی ئیزمیرو تراکیادا کە هێشتا بە دەس لەشکرەکانی یۆنانەوە بو پشتی نوێنەرەکانی تورکیان گرت. نوێنەری یۆنان ملی نەداو داوای ئەوەی کرد کە موئتەمەر بۆ جارێ

[٧٤] سەدری ئەعزەم‌و یا (صدر اعظم) = سەرەك وەزیرو یا ڕەئیسی وزەرا.

دوەمو لەژێر سەرەکی (لوردن کەرزەن)دا کۆبۆوە. ئەمجارە "بۆگۆس نۆبار پاشا!" نوێنەری ئەرمەنیەکانی تورکیاش داوای کرد کە دەس لە پەیمانی سەڤەر نەدرێ. جگە لەمە ئەیوت پێویستە لە حکومەتی مستەفا کەمال لە لایەن ئەو ئەرمەنیانەوە کە لە کلیکیا لەژێر حوکمی تورکیا ئەمێننەوە بەڵێنێکی پارێزگاری وەربگیرێ.

"ئەهارۆنیان" سەرەك نمایندەی ئەرمەنیەکانی ئەریوانیش ڕەخنەی لەو پەیمانە ئەگرت کە لە بەینی ئەنقەرەو ئەریواندا کرابو و ئەیوت قارسو ئەردەهان نادەنەوە بە تورك. ئەم گیرو گرفتو ڕەخنەو بەرهەڵستە بو بە هۆی ئەوەی کە هەر ئەو ڕۆژە بۆ پاش نیوەڕۆ بە تایبەتی لەگەڵ نوێنەرەکانی تورك کۆبنەوەو بکەونەوە گفتوگۆ[٧٥].

مەسەلەی کوردو ئەرمەنی

ئەم بەشەی گفتوگۆو موزاکەرەیە لە موئتەمەری لەندەن تەنیا دەربارەی مەسەلەی کوردو ئەرمەنی بو. بەکر سامی سەرەك نمایندەی ئەنقەرە لە بابەت مەسەلەی کوردستانەوە ئەیوت: *".. دەبارەی ئەم وڵاتە (واتە کوردستان) لە پەیمانی سەڤەرا باسی موختاریەت کراوە. بەڵام ئیستە کوردەکان لە مەجلیسی گەورەی میللەتا[٧٦] نمایندەیەکی زۆربەیان هەیەو لە وێنەیەکی فراوانا تەمسیل ئەکرێن. بەڵام ئەم نمایندە کوردانە دەربارەی سەربەخۆیی کوردستان هیچ باسێکیان لە مەجلیسا نەکردوەو مەیلێکی وایان نەنواندوە"*.

جگە لەمەش بەکر سامی ئەیوت: *"لە قانونی ئەساسی تورکا نەك هەر کورد بەڵکو قەومە بچوکەکانی ترکە وان لەژێر حوکمی تورکا موختارییەتێکی فراوانیان پێ بەخشراوە. لەبەرئەمە باوەڕ ناکەم شتێ هەبێ کە ببێتە هۆی ئەوە کوردەکان بخاتە لێکدانەوەوە لە لایەن دواڕۆژی خۆیانەوە.."*.

---

[٧٥] لە گۆڤاری ئاین تاریخیو یا (ایك تاریخی)= مێژوی مانگی کە گۆڤارێکی مێژوینی تورکیە لە زەمانی مستەفا کەمالو لە کاتی شۆڕشەکەو شەڕی تورکو یۆناندا دەرئەچو..

[٧٦] تورکیا بو یوك میللەت مەجلسی.

بەڵام تۆفیق پاشا!ی نوێنەری حکومەتی ئەستەموڵ بەمەشەوە نەوەستا، چونکە ئەیویست نمایندەکانی دەوڵەتە بێگانەکان بە تەواوی هان بداو بیانکا بە دوژمنی قەومی کورد. لە کاتێکا ئەمانە لەو کارەساتانە ئەدوان کە لە شەڕی گەورەدا دەربارەی ئەرمەن‌و عیساییەکانی دانیشتوانی وڵاتی عوسمانی کرابو و مەترسییان ئەنواند لە مانەوەی قەومەکانی غەیرە تورک لەژێر حوکمی دەوڵەتێکی تورکا" پاشای نمایندە وتی: *"ئەگەر لەم وشانەو بەیاناتە مەبەستان ئەو کوشتارەیە کە دەربارەی ئەرمەنییەکان کرابو ئەبێ بزانن کە حکومەتی عوسمانی‌و بە تایبەتی میللەتی تورک لەمەدا بە تەواوی بێگوناهە. چونکە لە کاتێکا کە حکومەتی عوسمانی لە شەڕا بو و دەسی بە شتێکی ترا نەئەگەیشت کوردە نەفام‌و موتەعەسبەکان هەلیان دەسکەوتبو و لە ڕوی نەزانین‌و تەعەسوبی دینەوە ئەرمەنییەکانیان ئەکوشت.."*.

ڕاستی‌و یا ناڕاستی ئەم وشانەی پاشای بەڕێز! باوەڕ ناکەین لە نمایندەکانی بێگانەکان شارابێتەوەو نەیانزانیبێت‌و شکی تیا نییە کە ئەوان زۆر باش ئەیانزانی کە دوژمنایەتی کوردو ئەرمەنی ئەنجامی فڕتوفێڵی تورک‌و بەری هاندان‌و ئاین ئۆینە بێ مروەتانەکانی سەرکردەو پیاوەکانی میری واتە بەری ئەو "تۆو"ە بو کە حکومەتی عوسمانی ئەیچاندو بڵاوی ئەکردەوە. لەگەڵ ئەمەشا – زۆر جێی داخە– کە ئەم وشە درۆو هەڵبەستانەی سەرەک وەزیری خەلیفەی ئیسلام! لەسەر مێکشی نمایندەکان کارێکی تەواوی نواندو لە ڕوی گشتی داواکانی قەومی کوردا هەوایەکی تری ناساز دەسیکرد بە هەڵکردن. واتە ئەم بەیاناتە بێمروەتانەو ناڕاست‌و بێشەرمانەیە یەکێ بو لەو هۆیانەی کە هەوای موئتەمەر کەم‌و زۆر بگۆڕێ‌و بەڵگەی بداتە دەس دوژمنەکانی کوردو بو بە هۆیەك لەو هۆیانەی کە تا تەرازوی تورک‌و پشتیوانەکانیان لە موئتەمەرا سەرکەوێ‌و پەیمانی سەڤەر بۆ ماوەیەك بکرێ بە ژێر لێوەوە.

بە کورتی تورك دوای ئەمەو بە یارمەتی نوێنەرەکانی فەرەنسەو ئیتالیا‌و توانییان کە ئیتر ڕوی موئتەمەر وەرگێڕنە سەر هەندێ لە داواکانی خۆیان‌و ئەو

داوایانــه بــه لۆئیــد جــۆرجیش بســەلمێنن. چــونکە فەرەنســەو ئیتالیــای سوێندخۆرەکانی ئینگلیزو شەریکی ڕۆژی شەڕو کارەسات دەسیان دابوە دەسی تورك‌و لەسەر ئەویان ئەکردەوە. واتە سوێندخۆرەکان کە لە ساڵی ١٩١٨دا پێیان نەکرابو لەناو خۆیانا ڕێکەون‌و چاری تورك بکەن دوای سەرکەوتنی هێزەکانی مستەفا کەمال‌و شکستە گەورەکەی لەشکرەکانی یۆنان ئیتر شتێکیان بۆ نەمابۆوە کە بیکەن. نوێنەرەکانی تورك زانیان لەمەو لە کات کەڵك وەرگرن‌و بتوانن بە مەرامی کاری خۆیان بدوێن‌و بەرەو ئامانج بڕۆن[٧٧]. بەڵام لەگەڵ ئەمەشا مەسەلەی تورك –یۆنان ئەمجارەش دوایی پێ نەدرا. حکومەتی یۆنان بە بڕیارەکانی موئتەمەر وازی نەهێناو بۆ سەرخستنی داواکانی یۆنان لە ئاسیای بچوکا، دوبارە کەوتەوە خۆئامادەکردن. بڕیاری دا کە بە هێزێکی زۆر گەورەوە هەڵمەت بەرێتەوە سەر خاکی تورك‌و بۆ ئەوە تێبکۆشێ کە تا ئەنقەرە داگیری بکا.. ئەگەر لە هەواڵ‌و کارەسات بڕوانین‌و کەمێ لێی ورد بینەوە بۆمان دەرئەکەوێ کە ڕێکەوتنی ئینگلیز لەگەڵ فەیسەڵ‌و ناردنی بۆ عێراق لەگەڵ ئەم ئەنجامەی موئتەمەری لەندەنا پەیوەستێکی هەیە.

بەڵی یۆنان ملی نەئەداو سەری لە عاست بڕیاری موئتەمەرا نەئەنەواندەوە. بڕیاری ئەدا کە هێزێکی تری گەورە ڕێك بخاو هەڵمەت بەرێتەوە سەر خاکی تورك‌و لە ١٩٢١ بە ڕاستی تاوی دایەوە سەر خاکی تورك. بەڵام حکومەتی بەریتانیا ئیتر هیوای بە یۆنان نەمابو و باوەڕی سەرکەوتنی نەئەکرد. لەولای تریشەوە بۆی دەرکەوتبو کە فەرەنسەو ئیتالیا بە پێچەوانەی سیاسەتی بەریتانیاوە ئەجوڵێنەوەو لە هەڵمەتبردنی لەشکری یۆنان بۆ سەر تورکیا بەگلەیین. لەبەر ئەمانە ئینگلیزەکان هەر لەو ڕۆژەوە بیریان لە ئەنجامی مەسەلەی موسڵ کردەوەو بەرامبەر بە هەمو پێشهاتێك لە مەسەلەی عێراق‌و شۆڕشەکەیا ویستیان بە دەسوبرد بجوڵێنەوە..

---

[٧٧] لە تەرجەمەی عەرەبی کتێبی مەسەلەکانی خۆرهەڵات. بە قەڵەمی نوسەری بەناوبانگی ئەڵمانی (ئوجین یەنگ E. Yung).

ئنجا لەوەدا شکمان نییە کە دوای موئتەمەری لەندەن[٧٨] ڕێکەوتنی بەریتاینا لەگەڵ فەیسەڵو نێررانی بۆ بەغداو دوای ئەویش بە ماوەیەکی کەم گەڕانەوەی شێخ مەحمود لە هندەوە بۆ عێراقو بۆ سلێمانی یەکێك بو لەو تەگبیرانە کە پێویست بو لەم وڵاتەدا بکرێو دەسپێشکەری ئینگلیز بو بۆ بەرهەڵستی دوا ڕۆژ بەرامبەر بە داوای تورك لە بابەت مەسەلەی موسڵەوە لە کاتێکا کە تورك لە شەڕی دواینی لەگەڵ یۆنان سەر ئەکەوێو بەهێزتر ئەبێ. واتە ئینگلزیەکان سەرکەوتنی تورکیان خستبوە بەرچاو و لە سیاسەتی فەرەنسەو ئیتالیاش بەرامبەر بە خۆیان کەوتبونە شکەوە. لەبەرئەوە لە عێراقا بەرامبەر بە شۆڕشی عەرەبو کورد سیاسەتی پێشویان گۆڕی. ویستیان ئیتر دوایی بە سیاسەتی هێزبەکارهێنان بدەن..

هاتنی فەیسەڵ بۆ عێراق کەڵکی بەریتانیای گرت. دوایی بە شۆڕش دراو حکومەتی عێراق دامەزراو ڕەگی داکوتا. بەڵام ئینگلیزەکان وەکو لە دواییا باسی ئەکەین، لە هێنانەوەی شێخ مەحمودا زۆر بە سستی جوڵانەوەو درەنگ خەبەریان بۆوە. لەبەرئەمە ئاماژە لە کوردستانا دوایی نەهاتو ئاگری شۆڕش بە هاتنەوەی شێخ مەحمود نەك بکوژێتەوە بەڵکو ئەوەندەی تر کڵپەی سەندو گڕی گرت[٧٩].

ڕەفیق حیلمی
بەغدا ١٩٥٧/٢/٢٧

---

[٧٨] وەکو لەمەوبەر باسمان کردبو فەیسەڵ لە ئیتالیاوە بانگکرایە لەندەنو لەوێوە دوای ڕێکەوتن لەگەڵ چەرچل، بەریتانیا کردی بە نامزەدی مەلیك بۆ عێراقو لە ٣ی حوزەیرانی ١٩٢١ هاتە عێراقو کرا بە مەلیك. ئەمە هەموی دوای بڵاوبونەوەی موئتەمەری لەندەن بە چوار مانگ جێبەجێ کرابو.

[٧٩] بەرگی دوەمی یادداشت تەواو بو. لەبەرئەوە کە هەر بەرگە کرا بو بە دو بەشەوە بەمەوە تا ئێستە چوار بەشی لەچاپ دراوە. لەمەودوا ژمارەی زنجیرە لەسەر یادداشت ئەنوسین. واتە خوا یار بێ ئەمجارە بەشی پێنجەم لەچاپ ئەدەین.